

СОЁЛЫН ӨВИЙН ТӨВ

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE PROPERTIES IN MONGOLIA

II ДЭВТЭР
СҮХБААТАР АЙМАГ

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ

II ДЭВТЭР
СҮХБААТАР АЙМАГ

DDC
306'09'517
Э-66

Зохиогч:
Г.ЭНХБАТ
Б.ДАВААЦЭРЭН

Гэрэл зургийг:
Б.ДАВААЦЭРЭН
Г.ЭНХБАТ

Гар зургийг:
Г.СОЁЛ-ЭРДЭНЭ
Б.МАРГАД
А.МӨНГӨНЦООЖ

Дизайнер:
Б.АЛТАНСҮХ

Орчуулагч:
Ц.ЦОЛМОН

Зохиогчийн эрх хамгаалагдсан. © 2011,
Соёлын өвийн төв, Улаанбаатар, Монгол улс

Copyright © 2011 by the Center of Cultural
Heritage, Ulaanbaatar, Mongolia

Энэхүү цомгийг Соёлын өвийн төвийн зөвшөөрөлгүйгээр бүтнээр нь буюу хэсэгчлэн
хувилан олшруулахыг хориглоно.

Монгол улс
Улаанбаатар хот - 211238
Сүхбаатар дүүрэг
Сүхбаатарын талбай 3
Соёлын төв өргөө Б хэсэг
Соёлын өвийн төв

Шуудангийн хайрцаг 223
Веб сайт: www.monheritage.mn
И-мэйл: cch_fund@monheritage.mn
Утас: 976-11-312735

ISBN 978-99929-61-92-9

Боловсрол, Соёл,
Шинжлэх ухааны яам

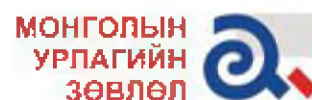
Соёлын өвийн төв

Сүхбаатар аймгийн
ЗДТГазар

Сүхбаатар аймгийн
музей

Монголын урлагийн зөвлөл

ГАРЧИГ

Өмнөх үг	6
Удиртгал	7
Сүхбаатар аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын тухай	20
Сүхбаатар аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил	31
Асгат сум	32
Баяндэлгэр сум	35
Дарьганга сум	38
Мөнххаан сум	45
Наран сум	48
Онгон сум	51
Сүхбаатар сум	57
Түвшинширээ сум	61
Түмэнцогт сум	65
Уулбаян сум	67
Халзан сум	69
Эрдэнэцагаан сум	71
Сүхбаатар аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт	80
Товчилсон үгийн тайлал	82
Ашигласан ном бүтээлийн жагсаалт	82

ӨМНӨХ ҮГ

БСШУЯ-ны харьяа Соёлын өвийн төв нь монгол нутагт оршин буй түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг анхан шатны байдлаар бүртгэн баримтжуулах, тоолох, хадгалалт хамгаалалт, ашиглалтын байдалд судалгаа хийх ажлыг 2008-2015 онд гүйцэтгэхээр төлөвлөн 2008 оноос хэрэгжүүлж эхлээд байгаа билээ. Бид энэхүү ажлын үр дүнг олон нийтэд танилцуулах зорилгоор бүртгэл судалгааны ажлын үеэр цугларсан мэдээллийг Улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн санд хадгалагдаж байгаа мэдээллээр баяжуулан гэрэл зургийн цуврал цомгийг хэвлүүлж олон нийтэд түгээж эхлээд байна. Үүний 2 дахь дэвтэр нь 2008 онд хэвлэгдсэн Сүхбаатар аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын гэрэл зургийг багтаасан цомог юм. Энэхүү цомогт Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт болон судалгааны байдлын талаар товчлон оруулж, ард нь Сүхбаатар аймгийн сумдын нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалтыг хадаж өглөө.

Бидний хэвлүүлсэн энэхүү цомгийг гаргасны дараа судлаачид болон иргэдээс дурсгалын тайлбар, мэдээллийг аль болох нэмэх талаар санал их ирж байв. Бид ирсэн санал хүсэлтийг нэгтгэн дараагийн цуврал болох Дорнод, Дорноговь, Хэнтий, Өвөрхангай аймгуудын цомогт тусгаж хэвлүүлсэн бөгөөд цаашид эдгээр цомгийн хэв загварыг баримтлан дараагийн цомгоо хэвлүүлэх юм. Бид энэхүү нэмж засварласан цомогтоо Сүхбаатар аймгийн нутагт орших түүх, соёл, шинжлэх ухааны ач холбогдолтой дурсгалт газрыг сонгон авч, байршлыг нь газрын зурагт байрлуулан товч тайлбарын хамт оруулж, сум тус бүрийн нутагт орших дурсгалын жагсаалтыг ард нь хавсаргалаа. Мөн дурсгалуудын хадгалалт хамгаалалтын талаар авч хэрэгжүүлж байсан бодлого шийдвэр, үйл ажиллагааны талаар болон судалгааны ажлын тоймыг нэмсэн болно.

Энэхүү цомог нь эрдэм шинжилгээ, судалгааны зориулалттай бус зөвхөн түүх, соёлын дурсгалыг ард иргэдэд сурталчилан таниулах зорилготой гаргаж байгаа учир мэдээллийг товчлон оруулсан болно. Уншигч та Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалын талаар илүү их мэдээлэл авах, эсвэл энэхүү цомогтой холбоотой санал хүсэлт, шүүмж байвал манай байгууллагын хаягаар хандахыг хүсье.

Эртний түүх, соёлын өвөө эрхэмлэн дээдлэгч ард иргэд та бүхэн энэхүү гэрэл зургийн цомгоор дамжуулан Монгол нутгийн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалуудтай танилцаж, тэдгээрийг хадгалж хамгаалах, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх үйлсэд өөрсдийн хувь нэмрээ оруулна гэдэгт итгэж байна.

Зохиогчид

FOREWORD

The Center of Cultural Heritage under the Ministry of Education, Culture and Science have planned to execute the registration, documentation, inventory making of historical and cultural immovable properties of Mongolia from 2008 to 2015, and it is being implemented since 2008. Aiming to raising awareness on historical and cultural immovable properties among public, the Center of Cultural Heritage has published the photo catalogues including the information and data of fund for registration and information of cultural heritage and materials collected during the research works. The second catalogue was published last 2008, including with photos of historical and cultural immovable properties at territory of Sukhbaatar province.

After published serial catalogues, we have received suggestions from researchers and people about that, to include more information and explanation as possible. According to these suggestions, more information and explanations were included into the next catalogues of Dornod, Dornogovi, Khentii, Uvurkhangai Province. Further catalogues shall be published similar with previous catalogues.

For this edition of the catalogue historically, culturally, and scientifically immovable properties of Sukhbaatar province were selected, including their brief descriptions and locations on the map, and the list of immovable properties of each soums attached in the back. Also brief information of state policy, decision, undertaken activities on protection of immovable properties and research information were included in the catalogue.

The photo catalogue is not for the academic use, it is to promote the public awareness for the better understanding of importance of preserving historical and cultural immovable properties. Dear readers, if you have any suggestions, criticisms or if you want to find out more about the historical and cultural immovable properties of Mongolia, please contact us through the address of our organization.

We believe that you by reviewing this photo catalogues, would greatly contribute for protection and preservation of our immovable properties and pass on to our future generations.

Authors

УДИРТГАЛ

Өнөөгийн дэлхий нийт хүн төрөлхтний түүхэнд бүтээгдэж бий болсон эдийн болон оюуны соёлын өвийг уламжлагдаж ирсэн хэлбэрээр нь биет ба биет бус соёлын өв хэмээн ангилан авч үзэж байна. Биет бус өвд оюуны соёлын бүхий л өв хамаарах бол биет өвд материаллаг түүхий эдээр бүтээгдсэн бүх дурсгал хамаарах ажээ. Биет соёлын өвийг хадгалагдаж буй орчин нөхцөл, эх төрхөөр нь хөдлөх ба үл хөдлөх дурсгал гэж хоёр хэсэгт хуваадаг байна.

1972 онд НҮБ-ын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллагын Ерөнхий бага хурлын 17 дугаар чуулганаар баталсан “Дэлхийн соёлын болон байгалийн өвийг хамгаалах конвенци”-д “Соёлын өв” гэдэг ойлголтыг үл хөдлөх гэдэг утгаар нь гурав ангилсан байдаг. Үүнд:

- Хөшөө дурсгал (түүх, урлаг, шинжлэх ухааны хувьд нэрд гарсан, бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий уран барилга, сүрлэг чимэглэлийн уран баримал, уран зургийн бүтээл, археологийн олдвор, бичээс, агуй болон цогцолбор дурсгал)
- Архитектурын чуулга (түүх, урлаг, шинжлэх ухааны хувьд нэрд гарсан бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий салангид буюу нэгдмэл барилга байгууламж, уран барилгын цогцолбор)
- Дурсгалт газар (хүний болон хүн, байгалийн хамтарсан бүтээлүүд, мөн түүх, гоо зүй, угсаатны судлалын хувьд нэрд гарсан бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий археологи, түүхийн дурсгалт газрыг багтаасан бүс нутаг) гэж ангилсан байна.

Монгол Улсын нутаг дэвсгэр нь нэн эрт цагаас хүн нутаглаж ирсэн өлгий нутгийн нэг, Төв Азийн эртний нүүдэлчдийн соёл иргэншлийн гол төв болж байсан учир тэдний бүтээн бий болгож үлдээсэн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаар үлэмж баялаг орон юм. Манай улс 1992 оны Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал болон олон улсын соёлын өвийн талаарх нийтлэг ойлголтод нийцүүлэн 2001 онд шинэчлэн найруулж баталсан “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль”-ийн 3 дугаар зүйлд “... эртний хүний оромж, отог бууц, оршин сууж байсан ул мөрийг хадгалсан соёлт давхарга, ашигт малтмал олборлож, боловсруулж, үйлдвэрлэл эрхэлж байсан газар, булш хиргисүүр, бунхан, оршуулга, тахилын газар, хөшөө чулуу, хадны сүг зураг, бичээс зэрэг археологийн дурсгал; эртний хот суурины үлдэгдэл, балгас, хэрэм, цайз болон уран барилгын цогцолбор, сүм дуган, хийд, гудамж, талбай, байшин барилга зэрэг уран барилгын дурсгал; түүхэн хүмүүсийн амьдрал, үйл ажиллагаатай холбоотой байшин барилга ...; түүх, соёлын цогцолбор газар; эртний хүн, амьтан, бичил биетэн, ургамлын чулуужсан олдвор, ул мөр, тэдгээрийг агуулсан олдворт газар” зэрэг дурсгалуудыг үл хөдлөх гэх ангилалд хамаатуулан хуульчилсан байдаг.

Аливаа соёлын өв, тэр дундаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал бол тухайн улс орны соёлын түвшинг илэрхийлэх том үзүүлэлт болохын сацуу тусгаар тогтнолын баталгааны нэг гол баримт болдог. Энэ ч утгаараа хөдөө хээр оршин буй бүх төрлийн үл хөдлөх дурсгалт зүйлсээ хайрлан хамгаалах явдал бол аль ч төр засгийн анхаарлын төвд байх ёстой асуудал юм.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах хууль, эрхзүй: Монголчууд эртнээс өөрсдийн болон бусдын өвөг дээдсийн бий болгож бүтээсэн түүх, соёлын аливаа дурсгалд хүндэтгэлтэй хандаж олон арга хэлбэрээр хамгаалж ирсэн баялаг уламжлалтай ард түмэн. Түүхийн шаралсан хуудсанд “эртний булш, хиргисүүрийг ухааж сүйтгэсэн хүнийг тодорхой тооны адуу малаар торгох зэрэг шийтгэл оноож байсан” тухай цөөнгүй баримт тохиолддог. Түүнчлэн үр хүүхэддээ эртний дурсгалт зүйлийг хөндвөөс “чөтгөр сэрнэ, чөтгөр дагана, сүнс нь хорогдоно, нүд чинь сохорно, гар чинь татна, муу зүйл тохиолдоно...” гэх мэтээр сургаж тэдгээрт аль болох хүндэтгэлтэй хандах сэтгэлтэй болгон хүмүүжүүлдэг байсан уламжлал эдүгээ ч хөдөө орон нутаг бий.

Монгол улсад соёлын өвийг хамгаалах талаар төрийн цэгцтэй бодлого Ардын хувьсгал ялсны дараагаас боловсорч иржээ. 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэнгийн дүрэмд “дэлхий дахины улсын бичиг судрын сан ба музей үзмэрийн зүйлийг хураах... монгол үндэстэнд холбогдох бичигтэй хөшөө, чулуун зураг зүйлүүдийг хамгаална” гэж заасан байдаг нь төрөөс соёлын өвийн талаар баримтлах анхны эрхзүйн баримт болжээ. 1941 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр хурлын тогтоолоор “Хуучны дурсгалт зүйлийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлжээ. Уг дүрэмд “Монгол улсын хязгаар дотор буй хуучны бүх дурсгал болох

зүйл цөм Монгол улсын өөрийн хөрөнгө мөн” хэмээн заасан байдаг. Энэхүү дүрмийн ихэнх зүйл заалт нь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалахад чиглэсэн байдгийг дурдууштай.

Дээрх дүрмээс хойш 30 гаруй жилийн турш түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах талаар төрөөс ямар нэг эрхзүйн баримт бичиг батлан гаргаагүй нь нэг талаас монгол нутгийг бүхэлд нь хамарсан эртний дурсгалуудын талаарх бүртгэл судалгаа дутмаг байсан, нөгөө талаас дэлхий нийтийн соёлын өвд хэрхэн хандах хандлага бүрэн төлөвшиж тогтоогүй байсантай холбоотой юм.

1970 онд АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн зарлигаар “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлсийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарчээ. Энэ хууль бол монголчуудын хэдэн зууны турш хадгалж ирсэн болон бүтээн туурвиж ирсэн түүх, соёлын дурсгалыг хадгалж хамгаалах, судлан шинжлэх, сэргээн засварлах, сурталчилах зэрэг бүхий л харилцааг цогцоор нь зохицуулсан бие даасан анхны хууль байв. “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарснаар урьд өмнө ард иргэдийн дунд үнэ цэнэ, ач холбогдол нь төдийлөн танигдаагүй байсан түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх ойлголтыг өөрчилж хүн бүрийг эдгээр дурсгалд хүндэтгэлтэй хандах, хадгалж хамгаалах үйл ажиллагаанд гар бие оролцох зэргээр үүрэг хариуцлагатай байх нөхцлийг бүрдүүлсэн юм. Хуулийн хүчин төгөлдөр үйлчилж байсан 1970-1994 оныг хүртэлх хугацаанд Монгол улсын төр түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шинээр нээж бүртгэх, судлах, сэргээн засварлах чиглэлээр жил алгасалгүй олон ажил зохиож, түүнд зарцуулах хөрөнгийн хэмжээг жил бүр нэмэгдүүлж байв. Энэ 20 гаруй жилийн туршид төрөөс авч хэрэгжүүлсэн олон ажлын үр дүн болон соёлын өвөө эрхэмлэн дээдлэгч хүмүүсийн уйгагүй хөдөлмөрийн үр шим Монголчуудыг дэлхийд гайхуулах соёл иргэншилтэй ард түмэн болохыг батласан юм.

Манай улс 1990 оноос дэлхий нийтийн хөгжлийн замд эргэлт буцалтгүй орж урьд өмнө үйлчилж байсан хууль, эрхзүйн баримтуудаа олон улсын нийтлэг зарчимд нийцүүлэн шинэчлэн баталж эхэлсэн билээ. 1992 онд УИХ-аас баталсан шинэ Үндсэн хуулинд “Монголын ард түмний түүх, соёлын дурсгалт зүйл, шинжлэх ухаан, оюуны өв төрийн хамгаалалтад байна” хэмээн заасан билээ. Энэ үзэл баримтлалд нийцүүлэн 1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлж эхэлсэн байна. Энэ хууль нь зах зээлийн харилцаанд шилжиж байсан манай улсын хувьд түүх, соёлын дурсгалын талаарх харилцааг зохицуулах гол хууль болоод зогсохгүй түүнээс хойш батлагдан гарсан олон хуулийн түүх, соёлын дурсгалтай холбоотой заалтыг нөхөхөд чухал эрхзүйн баримт болж байжээ. 1994 оны “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-д хэд хэдэн удаа нэмэлт өөрчлөлт хийсний эцэст 2001 онд утга соёлын өвтэй холбоотой харилцааг зохицуулсан заалтуудыг нэмж “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон батлан гаргаж эдүгээ хүртэл мөрдөж байна. Энэ хууль нь монголчуудын соёлын өвийг анх удаа цогц байдлаар нь хамгаалах хуулийн орчин бий болгосноороо түүхэн ач холбогдолтой болсон юм.

Эдүгээ монгол улстүүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт, хамгаалалт, судалгаа, ашиглалттай холбогдолтой харилцааг “Соёлын өвийг хамгаалах тухай” болон “Соёлын тухай”, “Газрын тухай”, “Ашигт малтмалын тухай”, “Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай” зэрэг хуулиудад туссан үл хөдлөх дурсгалтай холбоотой зүйл заалтын дагуу зохицуулж байна. Энэ бүх хуулиудын зохих зүйл заалтууд нь Монгол улсыг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлсээ хамгаалах талаар эрх зүйн цогц орчинтой болсныг харуулж байна.

Монгол улс дэлхий нийтийн хөгжлийн чиг хандлагатай хөл нийлүүлэн алхаж байгаагийн хувьд олон улсын соёлын өвийг хамгаалах чиглэлээр батлан гаргасан баримт бичиг, гэрээ, конвенцид хүндэтгэлтэй хандаж, хүлээн зөвшөөрч, идэвхитэй оролцооор ирсэн билээ. Манай улс өнөөдрийн байдлаар 1964 онд “Зэвсэгт мөргөлдөөний үед соёлын үнэт зүйлийг хамгаалах тухай” 1954 оны Гаагийн хэлэлцээрт, 1990 онд ЮНЕСКО-ийн 1972 оны “Дэлхийн өвийн конвенци”-д, 1991 онд ЮНЕСКО-ийн 1970 оны “Соёлын эд зүйлийг хууль бусаар импортлох, экспортлох, өмчлөх эрхийг шилжүүлэхээс сэргийлэх тухай конвенци”-д, 2005 онд ЮНЕСКО-ийн 2003 оны “Биет бус соёлын өвийг хамгаалах тухай конвенци”-д тус тус нэгдэн орж, эдгээр баримт бичгүүдийн үзэл санаа, үндсэн зарчим, шаардлагуудыг соёлын өвийг хамгаалах хууль, тогтоомжууддаа тусгаж, хамтын нийгэмлэгийн өмнө хүлээсэн үүргээ амжилттай хэрэгжүүлж байна.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл, судалгаа: Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шинжлэн судлах ажил 1889 онд Оросын эрдэмтэн Н.М.Ядринцевын Орхон голын хөндийд хийсэн хайгуул судалгааны ажлаар эхэлсэн гэж үздэг. Тэр цагаас хойш 120 гаруй жилийн турш Орос, Финлянди, АНУ, Унгар, Япон, Турк, Франц, Герман, Солонгос, Хятад зэрэг дэлхийн олон орны эрдэмтэн судлаачид манай үндэсний боловсон хүчнүүдтэй хамтран эртний түүх, соёлын дурсгалыг түүх, соёл, угсаатны зүй, археологийн шинжлэх ухааны онол, арга зүйн дагуу судалсаар иржээ. Энэ ажлуудын үр дүнд монгол орны нутаг дэвсгэр дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлс нь хүн төрөлхтний хөгжлийн түүхийн салшгүй нэг хэсэг, өвөрмөц соёл иргэншлийн улбаа болохыг баталжээ. Түүнчлэн үл хөдлөх дурсгалын арвин баялаг мэдээллийн санг бий болгосон байна.

Аливаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэн баримтжуулах ажил бол тухайн дурсгалыг хадгалж хамгаалах чиглэлээр явуулж буй анхан шатны ажил юм. Дурсгалын хэлбэр төрх, хэмжээ, орчны нөхцөл байдал, ашиглалтын байдал, эвдрэл гэмтэл зэргийг нарийвчлан тодорхойлж, гэрэл зураг, дүрс бичлэг, гар зургаар баримтжуулан мэдээлэл цуглуулах явдал бол бүртгэн баримтжуулах ажлын гол зорилго болно. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг үнэн зөв бүртгэж баримтжуулснаар соёлын өв, түүний үнэ цэнэ, хувьсал өөрчлөлтийн талаар тодорхой мэдээлэл олж авах, хүмүүсийн соёлын өвийг хадгалж хамгаалах хүсэл сонирхолыг нэмэгдүүлэх, тэдний оролцоог дээшлүүлэх, соёлын өвд гарч буй өөрчлөлтийг хянах боломжоор хангагдах, төрийн байгууллагуудыг бодит мэдээллээр хангах зэрэг олон ач холбогдол давуу талтай юм.

Монгол улсын хувьд түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэж баримтжуулж мэдээллийн сан бүрдүүлэх ажлыг 1921 оны ардын хувьсгалын дараахнаас эхэлсэн юм. 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэнгийн дүрэмд хуучны түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж баримтжуулах, хамгаалах үүрэг туссан байдаг. Энэ үүргийнхээ дагуу 1922 онд Судар бичгийн хүрээлэнгээс эрхлэн өнөөгийн Төв, Архангай, Булган, Өвөрхангай аймгийн нутгаар хайгуул шинжилгээний ажил хийж Сарьдагийн хийд, Эрдэнэзуу, Баруун хүрээ зэрэг уран барилгын дурсгалыг бүртгэж гэрэл зургаар баримтжуулж байжээ. Судар бичгийн хүрээлэн 1935 оноос эхлэн хошуудад орон нутаг судлах товчоо байгуулан өөрийн төлөөлөгчийг сонгон суулгаж, идэвхитэй гишүүдийг элсүүлэх ажил зохион байгуулж, түүх, соёлын дурсгалын тухай мэдээ арвин ихээр цуглуулж хуримтлуулж байжээ.

Судар бичгийн хүрээлэнд 20-иод жилийн турш хуримтлагдсан түүх, соёлын дурсгалын талаарх мэдээ сэлт, бүртгэл судалгааны хэрэглэгдэхүүнүүдийг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй эмхлэн цэгцэлж “Монгол Ард Улсын археологийн картын сан” зохиох ажлыг 1941 оны сүүлээр ШУХ-ийн Түүхийн салбарын эрдэм шинжилгээний ажилтан Х.Пэрлээ тэргүүлэн хийж жил бүрийн археологийн хайгуул малтлага судалгааны үр дүнгээр байнга нэмэн баяжуулсаар байжээ. Энэ сан бол Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл-мэдээллийн анхны сан байсан бөгөөд эдүгээ ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн гар бичмэлийн санд хадгалагдаж байна.

Монгол улсад соёлын өвийг бүртгэн баримтжуулж мэдээллийн сан бүрдүүлэх нэгдсэн тогтолцоо 1996 оноос бүрдэж эхэлсэн гэж үздэг. 1994 онд батлагдсан “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-ийн 2 дугаар бүлэгт Монгол улс нь түүх, соёлын дурсгалын Улсын нэгдсэн бүртгэл мэдээллийн сан /УНБМС/-тай, тэр нь шаталсан тогтолцоотой байхаар орсон байна. Энэ заалтын дагуу “Соёлын өвийн төв байгуулах тухай” Соёлын сайдын 1996 оны 07 дугаар тушаал гарч Музейн үзмэр сэргээн засварлах урлангийн орон тоо, төсөвт багтаан түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн УНБМС-г байгуулахаар шийдвэрлэжээ. Энэ сан тухайн үеийн Соёлын яаманд цуглараад байсан түүх, соёлын дурсгалт зүйлстэй холбоотой судалгаа, тайлан, мэдээ зэрэг эх хэрэглэгдэхүүнийг татан авч, анхны бүрдүүлэлтээ хийж байжээ. Эдүгээ соёлын өвийн УНБМС нь олон улсын нийтлэг зарчмын дагуу монгол нутаг дахь соёлын өвийг түүх, соёлын хөдлөх, үл хөдлөх /соёлын биет өв/, утга соёлын /соёлын биет бус өв/ гэсэн 3 хэсэгт ангилж мэдээллийн сан бүрдүүлж байна. УНБМС түүх, соёлын дурсгалын бүрдүүлэлтийг хийхдээ 1996 онд ИКОМОС-ын Ерөнхий Ассамблейн 11 дүгээр хурлаас батлан гаргасан “Дурсгалт газруудыг баримтжуулах ИКОМОС-ын зарчим”-ыг баримтлахын сацуу өөрийн орны онцлогт тохирсон аргачлал боловсруулан ажилладаг.

1996-1999 онд “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” сэдэвчилсэн лавлах бүтээх ажлын хүрээнд хээр хөдөө орших түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх мэдээлэл цуглуулах зорилгоор хэд хэдэн чиглэлээр зохион байгуулсан хээрийн шинжилгээний экспедицид СӨТ-ийн мэргэжилтэн судлаачид гар бие оролцож дурсгалуудын хадгалалт хамгаалалтын байдал, засаг захиргааны харьяалал, эвдрэл гэмтлийн талаар нэлээд мэдээлэл хуримтлуулсан билээ. Энэ мэдээллүүд нь тухайн үедээ УНБМС дахь үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл мэдээллийн хэсэгт томоохон мэдээлэл бүрдүүлэлтийн ажил болсон бөгөөд, эдгээр мэдээллийг ашиглаж 1998 онд “Улс, аймаг, нийслэлийн, хамгаалалтад байх үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчилж, “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг анх удаа боловсруулан хэрэгжүүлсэн юм.

Өнөөдөр манай улсад ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, Палеонтологийн хүрээлэн, Нүүдлийн Соёл Иргэншлийг судлах Олон улсын хүрээлэн, Монголын Үндэсний музей, МУИС-ийн Археологи-Антропологийн тэнхим, МУБИС-ийн Түүхийн тэнхим, МУИС-ийн Улаанбаатар сургуулийн Археологийн тэнхим, “Чингэс хаан” дээд сургууль зэрэг мэргэжлийн байгууллагууд хууль, журмын дагуу археологи, палеонтологийн хайгуул, малтлага судалгаа хийж түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаар арвин мэдээлэл хуримтлуулж байна.

Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал: УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1941 оны 79 дүгээр хурлын тогтоолоор “Хуучны дурсгалт зүйлсийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийг баталж, түүний 2 дугаар хавсралтад нэр бүхий 15 дурсгалыг улсын нэгдүгээр зэрэглэлийн хамгаалалтад, 16 дурсгалыг улсын хамгаалалтад байхаар шийдвэрлэжээ. Энэ жагсаалт бол Монгол улс анх удаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаа төрийн хамгаалалтад авсан түүхэн шийдвэр байсан юм.

1970 онд АИХ-аас “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарсны дараа буюу БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөл /СнЗ/-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолоор “БНМАУ-ын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-ыг баталж, улсын хамгаалалтад 21 дурсгал, орон нутгийн хамгаалалтад 106 дурсгалт газрыг оруулсан байна. Энэхүү 420 дугаар тогтоолоор улс, орон нутгийн хамгаалалтад авсан дурсгалуудад түүхэн үйл явдал, бие хүмүүсийн дурсгалд зориулан болгосон хөшөө, багана, ханын самбар зэрэг дурсгалыг эртний булш хиргисүүр, хот хэрмийн үлдэгдэл, хүн чулуун болон буган чулуун хөшөө дурсгалтай хамтатган хамгаалалтад авсан байна.

1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг шинэчлэн баталсантай холбогдуулан дээрх жагсаалтыг тус хуулийн үзэл баримтлал, нэр томъёонд нийцүүлэн дахин шинэчилжээ. 1994 оны Засгийн газрын 233 дугаар тогтоолын 3 дугаар хавсралтаар “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт” нэрээр батлагдсан энэ жагсаалтад нийт 93 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 287 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад байхаар тусгасан байна. Энэ жагсаалтад зөвхөн эртний түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал хамрагдсанаараа онцлогтой юм.

1995-1997 онд УИХ-аас “Монгол улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, түүний удирдлагын тухай хууль”-д зарим өөрчлөлт оруулж, шинээр аймаг, сум байгуулснаас болж улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх дурсгалын оршин буй засаг захиргааны нэгжийн нэрийг өөрчлөх шаардлага урган гарчээ. Түүнчлэн мэргэжлийн эрдэм шинжилгээний байгууллагуудын үйл ажиллагааны үр дүнд улсын хамгаалалтад зайлшгүй байвал зохих дурсгал цөөнгүй илэрч олдсон байна. Энэ шаардлагын үүднээс Монгол улсын Засгийн газар 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор “Улс аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэн баталжээ. Уг жагсаалтад 120 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 233 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад тус тус авчээ.

ЮНЕСКО-ийн Дэлхийн өвийн хорооноос 2004 онд Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрыг, 2011 онд Монгол Алтайн нурууны хадны зургийн цогцолборыг хүн төрөлхтний соёл, иргэншлийн түүхийн олон улбааг хадгалсан дурсгалтай, тэдгээр нь дэлхий дахинд нийтлэг үнэ цэнэтэй гэж үзэн дэлхийн соёлын өвд бүртгэн авсан билээ. Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газар нь 121,967

га газрыг хамардаг бөгөөд энэ бүс нутагт 100 гаруй дурсгалт газарт 1350 орчим нэгж ширхэг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал оршдог байна. Эдгээр дурсгалын дотор өмнө нь улс, аймгийн хамгаалалтад орж байсан цөөнгүй дурсгал хамрагдсан юм.

1994 оны “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-ийг 2001 онд УИХ-аас “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон өөрчлөн найруулж баталсан юм. Монгол улсын нутагт сүүлийн 10 гаруй жил явуулсан археологийн хайгуул, малтлага судалгааны үр дүнд түүх, соёл, шинжлэх ухааны өндөр ач холбогдолтой олон дурсгалыг шинээр нээн илрүүлсэн бөгөөд тэдгээрийг зайлшгүй хамгаалах шаардлага тулгарсан, түүнчлэн зарим дурсгалыг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтаас улсын хамгаалалтын жагсаалтад оруулах шаардлага урган гарсан зэргээс үүдэн “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-ыг 2008 онд дахин шинэчлэн баталжээ. Монгол улсын Засгийн газрын 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор шинэчлэн батлагдсан уг жагсаалтад 175 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 275 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад авахаар оруулсан байна. Энэ жагсаалтад түүх, соёлын ач холбогдол өндөртэй, цаашид хамгаалалтад авч, урт хугацаанд тогтвортой судалгаа, шинжилгээний ажил хийх шаардлагатай 15 дурсгалыг аймаг, нийслэлийн хамгаалалтын жагсаалтаас хасч улсын хамгаалалтын жагсаалтад оруулсан ба шинээр 40 дурсгалыг улсын хамгаалалтын жагсаалтад, 57 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтад тус тус нэмж тусгажээ. Мөн анх удаа палеонтологийн дурсгалт газрыг хамруулсан байна.

Дурсгалт газрын хамгаалалтын цэс: 1994 онд батлагдсан “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийн 16.6 дахь заалтад “Эртний хот, суурины үлдэгдэл, байшин барилга, цогцолбор зэрэг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийн сүр барааг хадгалах зорилгоор эргэн тойронд нь 0.1-3 км-ийн хамгаалалтын бүсийг Засгийн газар тогтоож болно” гэж заажээ. Энэхүү заалтын дагуу түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын түүхэн тодорхой орон зай, цаг үеийг төлөөлж чадах байдал, түүх, соёл, шинжлэх ухааны үнэ цэнэ, ач холбогдол, улсын хамгаалалтын зэрэглэл зэргийг харгалзан үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүсийг тогтоож эхэлжээ. Засгийн газрын 1997 оны 241 дүгээр тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт орших Монголын эртний нийслэл Хархорум хотын туурийн хамгаалалтын бүсийг 9,69 км.кв талбайтай байхаар тогтоосон нь анхны хамгаалалтын бүстэй дурсгал болсон юм.

2001 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-д нэмэлт өөрчлөлт оруулж “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон шинэчлэн баталсан бөгөөд уг хуулийн 17.6, 17.7, 17.8 заалтад түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүс тогтоож байх тухай асуудал хэвээр тусгагдаж, талбайн хэмжээг тогтоосон заалтыг хассан байна. Засгийн газар “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль”-ийн холбогдох заалтыг үндэслэн:

- 2001 оны 96 дугаар тогтоолоор Гандантэгчинлэн хийд, Гэсэр сүм, Богд хааны ногоон ордон, Чойжин ламын сүм, Дамбадаржаа хийд, Гэр хэлбэрт модон дуганууд буюу Дашчойлин хийд, Чин ван Ханддоржийн байшингийн хамгаалалтын бүсийг,
- 2002 оны 71 дүгээр тогтоолоор Архангай аймгийн Хашаат сумын нутагт орших Билгэ хаан, Культегины хөшөө, мөн аймгийн Хотонт сумын нутагт орших Хар балгас, Өвөрхангай аймгийн Бат-Өлзийт сумын нутагт орших Төвхөн хийд, Төв аймгийн Баян сумын нутагт орших Тоньюкукийн хөшөөний хамгаалалтын бүсийг,
- 2003 оны 190 дүгээр тогтоолоор Хөвсгөл аймгийн Бүрэнтогтох сумын нутагт орших Уушигийн өвөрийн буган чулууны цогцолбор, Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Аваргын балгас, Төв аймгийн нутагт орших Манзуширын хийд, Улаанбаатар хотын Баянзүрх дүүргийн нутагт орших Дарь-Эхийн сүмийн 2 чулуун баганын хамгаалалтын бүсийг,
- 2004 оны 126 дугаар тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт орших Баруун хүрээний туурь, Булган аймгийн Рашаант сумын нутагт орших Хөгнө тарнийн дээд доод хийдийн туурийн хамгаалалтын бүсийг,
- 2006 оны 70 дугаар тогтоолоор Булган аймгийн Дашинчилэн сумын нутагт орших Цогт тайжийн Цагаан байшин, бичигт хөшөө, мөн сумын нутагт орших Хар Бухын балгасны хамгаалалтын бүсийг,
- 2006 оны 123 дугаар тогтоолоор Архангай, Өвөрхангай, Булган аймгийн нутагт орших

- Дэлхийн өв-Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрын хамгаалалтын бүсийг
- 2009 оны 135 дугаар тогтоолоор Дорноговь аймгийн Хатанбулаг сумын нутагт орших Эргэлийн зоон палеонтологийн дурсгалт газар, Төв аймгийн Алтанбулаг сумын нутагт орших Өнгөтийн цогцолбор дурсгал, Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Их Хөшөөтийн цогцолбор дурсгал, Хэнтий аймгийн Батширээт сумын нутагт орших Өглөгчийн хэрэм, Рашаан хад, Үзүүр цохионы цогцолбор дурсгал, мөн аймгийн Өмнөдэлгэр сумын нутагт орших Балдан Бэрээвэн хийд, түүний орчмын хадны зургийн дурсгал, Дунд Жаргалантын цогцолбор дурсгал, Хэрлэн сумын нутагт орших Цэцэн ханы ордны цогцолбор, Улаанбаатар хотын Чингэлтэй дүүргийн нутагт орших “Өндөр хоршоо” хэмээх түүхт барилга (өнөөгийн Дүрслэх урлагийн музей Б.Д), Баянзүрх дүүргийн нутаг дэвсгэрт орших Ардын Намын Төв Хороо, Ардын Засгийн газар түр байрлаж байсан түүхт барилгын (өнөөгийн Улаанбаатар хотын түүх, шинэчлэн байгуулалтын музей Б.Д) хамгаалалтын бүсийг тус тус тогтоожээ.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын өнөөгийн байдал, авч буй арга хэмжээ: Хээр хөдөө оршиж байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын өнө удаан жил хадгалагдахад байгалийн болон нийгмийн хүчин зүйлс ихээхэн сөрөг нөлөө үзүүлсээр иржээ.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал нь байгаль дээр ил задгай оршиж байдгийн хувьд их бага хэмжээний эвдрэлгэмтлийг өөртөө агуулж байдаг. Ялангуяа чулуун дурсгал нь орчны температурын хэлбэлзлэл, салхи, ус болон химийн идэвхтэй бодисууд, ургамал, амьтнаас ялгарах органик бодисуудын нөлөөгөөр ан цав гарах, хагарч гэмтэх, хуурч унах, үйрч бутрах, зэргээр анхны төрх байдлаа алдаж гэмтдэг байна. Мөн газар хөдлөлт, гал түймэр, үер ус, хүчтэй цасан болон шороон шуурга гэх мэт байгалийн гамшигт үзэгдэл нь дурсгалд сөргөөр нөлөөлж буй байгалийн хүчин болдог ажээ.

Агаарын хэлбэлзэл, салхи нь чулууны бүтцийг сийрэгжүүлж физик өгөршилд оруулахаас гадна өгөршиж суларсан чулууны мөхлөг ан цав хооронд ус (хур тунадас) орж тогтон халуун хүйтний хэлбэлзлийг даган хайлж хөлдөхдөө тэлж агшин ан цавыг ихэсгэн механик өгөршилт үүсгэсэн байдал манай ихэнх хөшөө чулуун дурсгалд олонтаа тохиолддог.

Түүх, соёлын дурсгалд нөлөөлөх нийгмийн хүчин зүйлд бусдын соёлыг үл хүндэтгэх, хотжилт суурин иргэншил болон нүүдлийн ахуйг дагасан нөлөөлөл, хүн амын сийрэг байдал, эдийн засгийн хомсдол, үйлдвэржилт, оновчгүй бодлого, төлөвлөлт, шашин шүтлэг, буруу аргаар хамгаалах, сэргээн засварлах, хүний санамсаргүй болон санаатай үйл ажиллагаа зэрэг ордог. Сүүлийн жилүүдэд хүмүүсийн сүсэг бишрэлдээ хөтлөгдөн хөшөө чулуунд элдвийн тос түрхэх, хадаг яндар уяж байгаа нь уг дурсгалын насыг богиносгох хохиролтой үйлдэл болдог ажээ. Тухайлбал хөшөө дурсгалд хадаг яндар уяснаар түүнд чийг хуримтлагдаж агаарын хэмийн нөлөөгөөр чулуулгийн гадаргууд хүчтэй нөлөө үзүүлэх, хорхой шавьж үүрлэн элдэв төрлийн хүчиллэг ялгадас ялгаруулан чулуулгийн мөхлөгт сөрөг нөлөө үзүүлдэг байна.

Соёлын өв, түүх, соёлын дурсгалд хүндэтгэлтэй хандах нийгмийн төлөвшил бүрэлдээгүй энэ үед хадны сүг зураг, эртний хөшөө чулуун дурсгалыг аж ахуйн зорилгоор ашиглах, эртний бичээс, хадны сүг зурган дээр элдэв бичээс бичих, өнгө зүсийг өөрчлөх, нураах, булш, хиргисүүр, тахилын байгууламжийг олз ашиг олох зорилгоор ухах, малтах зэрэг зохисгүй байдал их гарч байна.

Монгол улс өөрийн нутаг дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг анхны хэлбэр төрхөөр нь хадгалан үлдэх, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх шинжлэх ухааны үндэслэлтэй хамгаалалтын анхны ажлуудыг 1940-өөд оноос эхлэн өнөөг хүртэл хийж иржээ. 1944 онд Эрдэнэ Зуу, Амарбаясгалант зэрэг уран барилгын дурсгалуудыг сэргээн засварлах ажлыг, 1960-1961 онд Чойжин ламын сүм, Богд хааны Ногоон ордон зэргийг сэргээн засварлах ажлуудыг хийсэн байна.

1971 онд Барилгын зургийн төв институтэд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн зураг төсөл, эрдэм шинжилгээний товчоо”-г, 1973 онд Соёлын яамны харьяанд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн засварын газар”-ыг тус тус байгуулсан бөгөөд 1976 онд дээрх хоёр газрыг нэгтгэн “Түүх, соёлын дурсгалыг сэргээн засварлах газар” гэсэн бие даасан байгууллагыг байгуулжээ. Энэ байгууллага

1995 оны хүртэлх хугацаанд Монголын уран барилгын томоохон дурсгалууд болох Эрдэнэ зуу, Амарбаясгалант, Гандантэгчинлэн хийд, Богд Хааны ногоон ордон, Чойжин ламын сүм, Цэцэн ханы ордон, Хачин ламын сүм, Чин ван Ханддоржийн байшин, Алтанбулаг дахь ардын хувьсгалын түүхэнд холбогдох барилга байшин зэргийг мэргэжлийн түвшинд сэргээн засварлаж байжээ. Үүний зэрэгцээ хөдөө орон нутгийн засаг захиргаа өөрсдийн нутаг дэвсгэр дээр байгаа үл хөдлөх дурсгалуудыг хамгаалах зорилгоор хайс хашаа барих, хаяг самбар байрлуулах зэргээр хөдөлгөөн өрнүүлж байсныг тэмдэглэх хэрэгтэй.

Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах ажлыг тодорхой бодлого, дэс дараалалтайгаар гүйцэтгэх, түүнд зарцуулж буй хандив, төсөв, хөрөнгийг үр бүтээлтэй зарцуулах зорилгоор “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг 1999-2005 онд хэрэгжүүлжээ. СӨТ-ийн сэргээн засварлагч, мэргэжилтнүүд түүхэн болон шинжлэх ухаан, урлаг уран сайхны өндөр ач холбогдол бүхий зарим хөшөө дурсгалын хэв дардсыг авах, хуулбар хийж улсын сан хөмрөгт хадгалах, зарим хөшөө чулуун дурсгалд бэхжүүлэлт консерваци хийх зэрэг ажлуудыг энэхүү хөтөлбөрийн хүрээнд хийсэн байна. Мөн сүм хийдийг сэргээн засварлах, хамгаалалтын хашаа, саравч барих, аянга зайлуулагчтай болгох зэрэг олон ажил энэ хөтөлбөрийн дагуу хийгджээ.

Дээрх хөтөлбөрийн хамрах хүрээг өргөтгөн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг аялал жуулчлал, дэд бүтэцтэй уялдуулан сурталчлах, соёлын өвийг сэргээн засварлах мэргэжилтэн бэлтгэх зэрэг асуудлыг иж бүрэн тусгасан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр”-ийг шинээр боловсруулж Засгийн газрын 2007 оны 303 дугаар тогтоолоор баталсан юм. Энэхүү хөтөлбөрийг 2008-2015 онд хэрэгжүүлэхээр төлөвлөж, зарим ажлуудыг холбогдох газрууд эхлүүлээд байна.

Монгол Улсын төр засгаас түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах чиглэлээр олон ажил боловсруулан хэрэгжүүлж байгаа хэдий ч зарим нэг ашиг хонжоо хайсан ухвар мөчид хүмүүсийн харгайгаар олон дурсгалт зүйлс эвдэн сүйдсээр байгаа билээ. Ийм баримтыг олноор нь дурдаж болно. Сайны хажуугаар саар болсон энэ бусармаг үйлдлийг таслан зогсоох, урьдчилан сэргийлэх ажлыг зохион байгуулахад хөдөө орон нутгийн ард иргэдийн туслалцаа дэмжлэг туйлаас чухал болохыг шат шатны Засаг дарга, холбогдох байгууллагууд анхааралдаа авбал зохилтой.

Эцэст нь, эцэг өвгөдийнхөө үлдээсэн түүх, соёлын дурсгалуудад хүндэтгэлтэй хандаж, олон арга хэлбэрээр хайрлан хамгаалж, сэргээн засварлаж хойч үедээ бүрэн бүтнээр нь өвлүүлэн үлдээх явдал бол өнөөгийн монголчууд бид бүхний эрхэм үүрэг мөн болохыг уншигч танд сануулья.

INTRODUCTION

The diversity of intellectual and physical cultural heritage derived from and created by humanity through the long historic period of time is classified into tangible and intangible cultural heritage by their forms and identities. Intangible cultural heritage is defined as the practices, representations, expressions, knowledge and skills, as well as the instruments, objects, artifacts and associated cultural spaces, and tangible cultural heritage includes all other physical objects such as monuments, historic buildings, statues, museum items and others which have significant historic and artistic value to Mongolia. Tangible cultural heritage is identified as movable and immovable properties characterized by their storage, mobility, sizes and associated significance with their origination.

As stated in the 1972 UNESCO “Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage” adopted by the 17th General Conference, the “Cultural Heritage” is classified into three subcategories by its immovable distinctions as follows:

- Monuments: architectural works, works of monumental sculpture and painting, elements or structures of an archeological nature, inscriptions, cave dwellings and complex features, which are outstanding universal value from the historic, artistic and scientific point of view
- Groups of building: groups or separate or connected buildings which, because of their architecture, homogeneity or their place in the landscape, are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science
- Sites: Works of man or the combined works of nature and of man, and areas including archeological sites which are of outstanding universal value from the historical, aesthetic, ethnological or anthropological points of view)

Mongolia is one of the richest countries with historical and cultural immovable properties, created by and derived from the nomadic people’s lifestyle of Central Asia, and transmitted from generation to generation. In 2001, Mongolia has revised its law on “Protect of Cultural Heritage” in accordance with the international cultural heritage protection standards and Mongolian Constitution of 1992. In the 3rd article of the law it states that, “...immovable properties include archeological findings such as shelter of ancient people, cultural layers of ancient settlement, a place used to be used for mining and industry, tumulus, grave, tomb, sacrificial sites, man stone, deer stone, archeological artifacts, rock paintings, rock inscriptions, ancient settlements, ancient ruins, ancient castles, ancient walls, complex of architecture, temples, monasteries, streets, squares (old and related with historical activity), apartments and buildings relevant to individuals and events significant in history, historical and cultural sites, fossils microorganisms, plants ancient animals, and paleontological sites.

State independency and culture is expressed by the cultural heritage, especially historical and cultural immovable properties. It is of utmost importance for our government to pay close attention to protect and safeguard the immovable properties of Mongolia.

Law and policies on protection of historical and cultural immovable properties: From the ancient times Mongolians have preserved and protected with respect historical and cultural heritage, created by the ancestors. People were fined with livestock for excavating and damaging ancient tumulus and tombs. Also the elders have been teaching and transmitting knowledge to younger generations about preserving and respecting the immovable historic properties. It is believed that “Those who damages the immovable historic properties inherited from their ancestors, would have bad luck, such as meeting with ghosts; lose eyesight or always having some problems” etc.

In 1921, after the People’s Revolution, state policy was formulated for protection of historical and cultural heritage. Institute of Language and Literature has developed its internal policy, that states “Institute to preserve and protect the rock inscriptions and rock paintings in Mongolia”. This policy remains as the first Mongolian act for historical and cultural protection. “Protection and Preservation Regulation for Historical and Cultural Heritage” was adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. In the regulation it states that, “The historical and cultural heritage existing on Mongolian territory, shall be in possession of Mongolians”. Almost all paragraphs and articles of this regulation adopted for immovable properties protection.

For almost 30 years since the adoption of the above policies Mongolian government didn’t make any changes to it neither have adopted any new acts for historical and cultural heritage preservation. Possibly

it's due to insufficient research, lack of people's awareness regarding the importance of protecting the historical and cultural heritage.

By the consent of the Presidium of People's Great Khural, the "Law on Protection of Cultural Properties of People's Republic of Mongolia" was adopted in 1970, which was comprehensively and systematically included all cultural functioning relations and activities containing research, examination, conservation, preservation, promotion and dissemination of historical and cultural heritage created by Mongols. As a result, the awareness has risen among people by the certain degree, changed their attitude towards the cultural heritage and increased their respect and responsibility as well as their contribution on protecting and preserving it. The law was effective from 1970 to 1994, the period of time that Mongolian government has organized number of works for identifying, restoring historical and cultural immovable properties, along with discovering, registering, conserving and preserving them. Consequently, a number of activities and works were implemented on cultural heritage protection. Thus the outside world gradually started to get to know of Mongolian unique cultural heritage.

Since 1990, Mongolia has been developing democratic society. Accordingly the acts and laws were revised and combined with democratic concepts. Adopted by the State Great Khural, the cultural heritage as defined in the new constitutional law of 1992, "Mongolian people's historical and cultural heritage, science and intellectual property shall be under the State protection of Mongolia". In accordance with it, the State Great Khural adopted "Law on Protection of Historical and Cultural Properties" in 1994. The law coordinated number of cultural relations combined with the concepts of democracy. And it defined the criterias of objects to be included into historical and cultural immovable properties. In 2001, after the several amendments made on "Protection Law of Historical and Cultural Properties of 1994", articles of protection of intangible cultural heritage were added and has changed to the "Protection Law of Cultural Heritage". Since 2001, the government has been enforcing "Protection Law of Cultural Heritage", in Mongolia. Cultural heritage protection and preservation is completely coordinated by this law.

Today, cultural heritage issues, particularly immovable properties matters are coordinated by some articles of the following laws, such as "Protection Law of Cultural Heritage", "Land", "Minerals", "Protected Areas", "Criminal law" etc.

Mongolia has signed in international agreements, charters and conventions for preserving and protecting the cultural heritage: "1954 UNESCO Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict" in 1964; "1972 UNESCO Convention for the World Cultural Heritage" in 1990; "1970 UNESCO Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property" in 1991; and "2003 UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage" in 2005.

Registration and research of historical and cultural immovable properties: The first research and examination work on immovable historical and cultural properties in Mongolia started in 1889, by Russian researcher N.M Yadrintsev at the Orkhon River Valley. Since then, for over a hundred years, Mongolian researchers and scholars have done many research works and examinations on historical and cultural immovable properties based on the archeological and ethnological theories and methods, in cooperation with the researchers and experts of Russia, Finland, USA, Hungary, Japan, France, German, China, Korea and others. As a result of those research works, researchers and experts have come to the conclusion that immovable properties of Mongolia are indeed an important part in the history and culture. Also as a result of these research works, first information and registration database system for immovable properties was created.

Registration and documentation is considered as a primary step for protection of immovable heritage properties. Main objective of the registration and documentation is to identify the current value and status of immovable properties by determining their size, form, recent condition, damages and registering and documenting them by photo, video and hand drawings. By collecting truthful information and making the correct registrations of immovable properties is essential to increase people's contribution on cultural heritage protection, to collect detailed information on cultural heritage, to examine and control the cultural heritage evolution (to compare past and current status), and to provide the right information to public, relevant government agencies and to raise their awareness.

After the People's Revolution, immovable properties registration and documentation started in Mongolia by the internal policy of Institute of Language and Literature "Institute for registration, documentation and protection of historical and cultural heritage". In accordance with it, the Institute has organized research works in Tuv, Arkhangai, Bulgan, Uvurkhangai provinces for registration and digital documentation of the "Saridagiin Khiid", temple monastery of "Erdene Zuu" and "Baruun Khuree". Since 1935, the Prefectural Research Centers were established in every province of Mongolia, and representatives and members were appointed. Therefore huge amount of relevant information and documents on historical and cultural heritage were gathered and recovered.

At the end of 1941, under the administration of Mr. Perlee (researcher and scientist of history of Mongolian Academy of Sciences) the Institute of Language and Literature collected "Archeological information database of Mongolia" and prepared a new form for cultural heritage research materials and information. This work has taken twenty years. And the database was developed and enhanced annually with new data of the archeological excavations and research works. "Archeological information database of Mongolia" was the first registration and information database for cultural heritage, and the data of the database has been kept and saved in Hand Written format at the Institute of Archeology of Mongolian Academy of Science.

The unified system for data and information database for the registration and documentation of historical and cultural heritage was created in 1996. In 1994, the State Great Khural adopted the new "the Law for Protection of Historical and Cultural Properties" combined with new constitution. In second paragraph of this law, it states that Mongolia needs to have a systematic Registration and Information State Database for Cultural Heritage". According to this article, in 1996 Minister of Culture made his 7th order to establish a Center of Cultural Heritage, thus the establishment of the registration and information state database was included in the budget. The database received the first registration and information of historical and cultural heritage from Ministry of Culture, which was previously collected by the Ministry. According to the international general principals, we are collecting historical and cultural heritage information by three basic categories, as movable, immovable and intangible cultural heritage. When we register and document historical and cultural heritage into the database, we refer to comply with ICOMOS Principles for the Recording of Monuments, Group of Buildings and Sites, ratified by the 11th ICOMOS General Assembly in 1996.

Through 1996-1999, in the framework of the creation of "Historical and Cultural Properties of Mongolia" guidebook, specialists and researchers of the Center of Cultural Heritage participated in the number of field research works and collected information on current status for immovable properties and their locality. As a result, most of the immovable properties information was collected into Registration and Information State Database of Cultural Heritage. Consequently, the "List of Protection of Historical and Cultural immovable properties for state, province, city of Ulaanbaatar" was revised, and "National Project for the Protection and Conservation of Historical and Cultural Heritage" was implemented in 1998.

Today, the Institute of Archeology, Institute of Paleontology of Mongolian Academy of Science, International Institute for the Study of Nomadic Civilizations, National Museum of Mongolia, Department of Archeology and Anthropology at the School of Social Science, National University of Mongolia, Department of History at Mongolian State University of Education, Department of Archeology at University of Ulaanbaatar and "Chinggis Khaan" university are making legal archeological excavations and research works, and collecting the information for immovable properties.

Historical and cultural immovable properties in protection of state, province, city of Ulaanbaatar: "Protection and Preservation Rule for Historical and Cultural Properties" was adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. At its second appendix, the presidium has decided to select 15 immovable properties as the first degree state protection, 16 immovable properties as a state protection. After adopting the "Law on Protection of Cultural Properties of People's Republic Mongolia" in 1970, by the 420th resolution of 1971 by Council of Ministers of Mongolia, has adopted the "List of Protection of Historical and Cultural Heritage of People's Republic Mongolia", has selected 21 immovable properties for the state protection, and 106 immovable properties for provincial protection. According to this 420th decision, these immovable properties include statues built for memorial purposes of historical events and individuals, columns, and with tombs, tumulus, ancient settlements, ancient ruins, man stones, deer stones.

“List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province” was revised, according to the amendments of “Protection Law of Historical and Cultural Properties” of 1994. At the third appendix of 233rd decision, the Government of Mongolia has decided to select 93 immovable properties as a state protection, 287 immovable properties as a provincial protection, according to the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province and city Ulaanbaatar”. The list has specific rules for ancient historical and cultural properties.

In 1995-1997, the State Great Khural amended the “Law of Mongolia on Administrative and Territorial Units and Their Governance”, and established new administrative units. For this reason, the need to change the name of administrative units was required for the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province”. Also the number of discovered immovable properties by the science and research organizations were required to be included in the state protection. In 1998, by the 235th decision of Government, the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province” was revised. In accordance with it, 120 immovable properties were selected for the state protection, 233 immovable properties were selected for provincial level protection.

In 2004, the UNESCO World Heritage Committee inscribed Orkhon Valley Cultural Landscape on World Heritage List, including valuable historical and cultural heritages of human history. Orkhon Valley Cultural Landscape has over 100 cultural sites and about 1350 historical and cultural immovable properties, covering area of 121,967 hectares. Orkhon Valley Cultural Landscape has number of immovable properties selected to state and provincial protection.

“The Law for Protection of Historical and Cultural Properties of 1994” has been revised and changed to “the Law for Protection of Cultural Heritage” by the State Great Khural in 2001. As a result of the past 10 years archeological excavations and research works, the number of cultural properties were discovered, and further protection was required for the preservation of those properties. In accordance with it, the “List for Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province” was revised by the government in 2008. On May 14th of 2008, the protection list has been revised by the 175th resolution of Government, and 175 immovable properties were selected as the state protection, 275 immovable properties are under province protection. 15 immovable properties are included in the state protection. 40 immovable properties are under the state protection, 57 immovable properties under province protection. And for the first time, paleontological sites were selected in the protection list of the state and province.

Protection zone of immovable properties: In Paragraph 6 of article 16, the “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994”, “Government has set up 0.1-3 kilometers of protection zone around the historical and cultural immovable properties, such as remains of ancient cities and settlements, buildings, architecture complexes in order to provide the integrity and safety thereof”. In accordance with this article, setting up protection zones around the immovable properties oversaw their significance on history, culture, science and classification on state protection. By the 241st resolution of Government in 1997, first protection zone was set up around ruins of Kharkhorum city, capital of Mongolian Empire, covering an area of 9.69 square kilometers.

The “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994” revised and changed to “Protection law of Cultural Heritage” by the State Great Khural, in 2001. Paragraphs 6, 7, 8 of article 17, the “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994” re-entered into “Protection Law of Cultural Heritage” and the article for measurement of surrounding areas was removed

- By the 96th decision of 2001, the protection zones were set up around the Gandantegchinlen Khiid monastery, Monastery Geser, Green Palace of Bogd Khaan, Temple of Chojjin Lama, Temple of Dambadarjaa, Temple of Dashchoilon (Wooden temples), Apartment of Chin Van Khanddorj.
- By the 71st decision of 2002, protection zones were set up around the inscribed monuments for Bilge Khan, memorial complex of Kul Tegin in Khashaat soum of Arkhangai province, ruins of Khar Balgas in Khotont soum of Arkhangai province, Tuvkhun Monastery in Bat- Ulziit soum of Uvurkhangai province, inscriptions monument of Tonyokuk in Bayan soum of Tuv province.
- By the 190th decision of 2003, the protection zones were set up around the complex of

- deer stone called place of Uushgiin Uwur in Burentogtokh soum of Khuvsgul province, ruins of Avarga in Delgerkhaan soum of Khentii province, temple of Manzushir in Tuv province, 2 stone columns of monastery Dari-Ekh in Baynzurkh district of Ulaanbaatar city.
- By the 126th decision of 2004, the protection zones were set up around the ruins of Baruun Khuree in Kharkhorin soum of Uvurkhangai province, remains of 2 temples of Khugnu Tarni in Rashaant soum of Bulgan province
 - By the 70th decision of 2006, protection zones were set up around the inscriptions monument and building remains of Tsogtiin Tsagaan baishin, ruins of Khar Bukh in Dashinchilen soum of Bulgan province
 - By the 123rd decision of 2006, the protection zones were set up around the Orkhon Valley Cultural Landscape as inscribed on World Heritage List, in Arkhangai, Uvurkhangai, Bulgan province
 - By the 135th decision of 2009, the protection zones were set up around the paleontological sites of Ergeliin Zoon in Khatanbulag soum Dornogobi province, complex monuments of Ungut in Altanbulag soum Tuv aimag, complex monuments of Ikh Khushuut in Delgerkhaan soum Khentii province, complex monuments Uglugchiin Kherem, Rashaan Khad, Uzuur Tsohio in Batshireet soum of Khentii province, Baldan Bereeven temple and rock paintings in Umnudelger soum of Khentii province, complex monuments of Dund Jargalant, complex of Tsetsen Khan palaces in Kherlen soum of Khentii province, historic building called “Undur Khorshoo” (recent Fine Art Museum) in Chingeltei District of city Ulaanbaatar, historical building of Central Committee of People’s Party and People’s Government (recent Museum of the History of Ulaanbaatar).

Current status and implementation of works of the protection of historical and cultural immovable properties: Many of our historical and cultural immovable properties have already been destroyed by the human activities and natural and weather decays.

Stone monuments are damaged, cracked, disintegrated by water, wind, chemical substances and bacterial damages, which penetrates pores and capillaries of stone. And natural disaster as a quake, fire, water flood, snow and dust storm has damaged stone monuments. Most of the all immovable properties in Mongolia have damaged by water and component became more porous.

Social factors, such as disrespect to culture, urbanization, economic crisis, sparse population, industrialization, illogical policy, irrational planning, religious issues, wrong conservation and protection, human improper activities are damaging historical and cultural heritages.

Recently, physical damages of immovable properties have increased substantially, due to people’s worship ceremonies. When people worship, they offer and spray milk, butter oil on stones, and wrap them with silk scarf, which have resulted in destruction of these stone monuments.

Today, social behavior has developed disrespect for historical and cultural heritage, people are making illegal excavations to find profits, that also causes destruction and damage for the immovable properties. Also writing letters or drawing images and symbols on ancient rock inscriptions and rock paintings take place.

Since 1940, Mongolia has been organizing number of research and conservation works on protection of immovable properties. In 1944, monastery Erdene Zuu and temple Amarbaysgalant were conserved and restored. In 1960-1961, temple of Choijin Lama, Green Palace of Bogd Khaan were conserved and restored as well.

In 1971, the “Agency of Academy for Research and Scheme Planning of Historical and Cultural Property” was established in the Central Architectural Institute. In 1973, the “Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property” was established under the Ministry of Culture. In 1976, both organizations had united under the name of “Conservation and Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property”. Since that time until 1995, the organization have conserved many architectural buildings, such as Erdene Zuu, Amarbaysgalant, Gandantegchinlen, Green Palace of Bogd Khaan, temple of Choijin Lama, complex of Tsetsen Khan palaces, monastery of Khachin Lama, apartment of Chin Van Khanddorj, historic buildings in Altanbulag relevant to the People’s Revolution etc. Also local administrations have built fences, put

introduction boards near the immovable properties for protecting them.

Through 1999-2005, the “National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties” was implemented, organizing a systematic conservation and preservations of historical and cultural immovable properties.

Within the framework of this project, Center of Cultural heritage and its conservators and specialists have conserved and preserved immovable properties, made copies and replicas of properties for the storage in the state fund, which are of significant historical and scientific value to Mongolians. And in the framework of this project, number of works have been implemented, such as building fences, conserving monastery and temple buildings, setting up lightening arresters etc.

In 2007, the “National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties” adopted by the 303rd decision of government, for promoting the immovable properties combined with the infrastructure and tourism, and to build capacity of conservators on cultural heritage conservation. The project is planned to be implemented from 2008 till 2015. The work has started. .

Mongolian government is implementing number of works on protection of historical and cultural immovable properties, but it was being destroyed and damaged by the improper activities of people. To stop and prevent this illegal activities on historical and cultural immovable properties, the support of local people is essential.

In the end, we should always remember that our main priority and responsibility is to respect and protect our historical and cultural heritage and pass it on to the future generations.

СҮХБААТАР АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛЫН ТУХАЙ

Сүхбаатар аймгийн товч танилцуулга. Сүхбаатар аймаг нь Монгол орны зүүн өмнөд хэсэгт, баруун талаараа Дорноговь аймагтай, хойд талаараа Хэнтий аймагтай, зүүн, зүүн урд, урд талаараа БНХАУ-ын ӨМӨЗО-той, тус тус хиллэн 82.3 мян.км² газар нутаг эзлэн оршдог. Аймгийн төв нь Баруун-Урт хот, Улаанбаатар хотоос 565 км зайтай.

Сүхбаатар аймгийн газар нутаг нь Ардын хувсгалаас өмнө Сэцэн хан аймагт, 1923 оноос Богд хан уулын аймаг, Хан Хэнтий уулын аймагт тус тус харьяалагдаж байжээ. 1942 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн тогтоолоор Жавхлант шарга аймгийг шинээр байгуулж Хэнтий аймгаас 10 сум, Дорнод аймгаас 4 сумын тус тус шилжүүлэн 14 сумыг харьяалуулжээ. УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1943 оны 4 дүгээр сарын 20-ны өдрийн тогтоолоор их жанжин Д.Сүхбаатарын нэрээр “Сүхбаатар аймаг” гэж нэрлэх шийдвэр гаргасан байна.

Өнөөдөр Сүхбаатар аймаг нь Асгат, Баруун-Урт, Баяндэлгэр, Дарьганга, Мөнххаан, Наран, Онгон, Сүхбаатар, Түвшинширээ, Түмэнцогт, Уулбаян, Халзан, Эрдэнэцагаан, гэсэн засаг захиргааны 13 сум 67 багтай. Тус аймагт халх, дарьганга ястнууд зонхилсон 55.6 мянган ард иргэд оршин сууж амьдарч байна.

Сүхбаатар аймгийн газар нутаг нь эх газрын эрс тэс уур амьсгалтай, өвлийн дундаж температур -20° - -24°С, зуны дундаж температур +20° - +24°С, жилд дунджаар 200-250 мм хур тунадас унадаг. Аймгийн нутаг дэвсгэрийн ихэнх хувийг цайвар хүрэн, хүрэн хөрс зонхилсон өндөр талархаг газрын гадарга эзлэнэ. Нутгийн өмнөд хэсгээр Шилийн богд, Зотол хан, Алтан овоо, Сэнжитийн өндөр, Дөш, Гангын Цагаан овоо, Норт гэх мэт 220 гаруй унтарсан галт уулс бий. Сүхбаатар аймгийн нутагт томоохон усан сан бүхий гол мөрөн, нуур байхгүй ч Усан Цагаан, Говийн Цагаан, Ганга гэх мэт нуур, Талбулаг, Арын нуур, Рашаант, Эрээн толгой, Далай булаг, Гашуун, Цагаан булаг зэрэг усны ундрага сайтай булаг, рашаан олон бий.

Сүхбаатар аймгийг 1943 онд Алтан гадас одонгоор шагнажээ.

Сүхбаатар аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж судалсан тухай тойм. 1927 онд Зөвлөлтийн эрдэмтэн В.А.Казакевич Дорнод Монголын нутгаар хэл шинжлэл, угсаатны зүйн судалгаа хийх явцдаа өнөөгийн Дарьганга сумын Алтан овооны орчим 3, Хонгор овоонд 1, Хөргийн хөндийд 6, Гөхөл толгойн өвөрт 2, Онгон сумын Тавантолгойд 2, Наран сумын нутаг Сүмтийн дэлд 2, Хунт ухаад 1 нийт 17 хүн чулуу хөшөөг илрүүлэн олж эрдэм шинжилгээний тодорхойлолт хийж гэрэл зургаар баримжуулжээ. Тэрээр 1930 онд дээрх хүн чулуун хөшөөдийн тухай “Дарьгангын хүн чулуу” гэсэн нэртэй тусгай ном хэвлүүлсэн байна. В.А.Казакевичийн энэхүү судалгаа бол Сүхбаатар аймгийн нутагт эртний судлалын чиглэлээр явуулсан анхдагч ажлын нэг болно.

Үүнээс хойш 1950-аад оныг хүртэл тус аймгийн нутаг дэвсгэр дээр буй дурсгалыг бүртгэх судлах, ажил нэгэн үе зогссон юм. Энэ нь 1930, 1940-өөд оны үеийн зүүн хойд Ази дахь олон улсын цэрэг улс төрийн үйл явцтай шууд холбоотой байв. 1950-иад оны үед Монгол улс түүх, археологийн чиглэлээр өөрийн орны үндэсний боловсон хүчинг бэлтгэж эхэлснээр Монгол орны эртний түүхийн судалгаа илүү өргөн хүрээг хамарч хөгжих үндэс тавигдсан юм.

1957, 1958 оны үед Улсын Төв музейн судалгааны ангийн археологич Д.Наваан Сүхбаатар аймгийн Мөнххаан сумын нутаг Устай бургастай, Молцог элс зэрэг газруудаас шинэ чулуун зэвсгийн үед холбогдох олдворууд, Өлзийт (хуучнаар) сумын нутагт Төгрөгийн чулуу хэмээх газар хүрэл зэвсгийн үеийн булш, Наран сумын нутгаас “Бичигт цагаан хад” хэмээдэг Манжийн үеийн бичигт дурсгал зэрэг цөөнгүй дурсгалыг шинээр илрүүлэн олж судалгааны эргэлтэнд оруулсан байна. Д.Наваан эдгээр дурсгалын талаар 1960 онд хэвлүүлсэн “Эртний мөр” хэмээх товхимолдоо нийтэлжээ.

Монголын нэрт газар зүйч О.Намнандорж тус аймгийн нутгаар газар зүйн судалгаа хийх явцдаа Өлзийт сумын Налгарын энгэрт хуучны байшингийн туурь, Онгон сумын нутаг Халтарын хошуунд

шороон хэрэм, Дарьганга сумын нутаг Хөрөг хад орчимд эртний булш илрүүлэн олсноо өөрийн бүтээлдээ дурдсан байдаг.

1961 онд БНМАУ-ын ШУА-ын Түүхийн хүрээлэнгээс тус улсын эртний түүхийн газрын зураг зохиох ажлын хүрээнд Сүхбаатар аймагт археологич Н.Сэр-Оджав ахлагчтай хээрийн шинжилгээний ангийг илгээжээ. Энэ анги Сүхбаатар аймгийн нийт 9 сумын нутгаар хайгуул хийж чулуун зэвсгийн үеэс хүрэл, төмөр зэвсгийн үе, эртний улсуудын үед холбогдох олон төрлийн дурсгалуудыг илрүүлэн олсон байна. Археологич Н.Сэр-Оджав Сүхбаатар аймагт ажиллах үеэрээ тус аймгийн нутгаас олдсон хүрэл эдлэлүүдийн талаар хэрэглэгдэхүүн цуглуулж хожим сонирхолтой эрдэм шинжилгээний өгүүлэл бичсэн байдаг.

1960-аад оны дунд үеэс БНМАУ-ын ШУА-ын Түүхийн хүрээлэнгээс Дорнод Монголын нутагт “Гурван голын шинжилгээний анги”-ийг илгээж эхэлсэн юм. Энэ ангийн археологич Х.Пэрлээ, Д.Наваан нар тус бүс нутагт орших хүрэл зэвсгийн дурсгал болох дөрвөлжин булшийг дагнан судлах явцдаа Сүхбаатар аймгийн ихэнх (Мөнххаан, Баянтэрэм, Баяндэлгэр, Түвшинширээ, Уулбаян, Эрдэнэцагаан, Халзан, Асгат г.м) сумдаар явж олон тооны дөрвөлжин булш илрүүлэн олж заримыг нь малтан судалжээ. Археологич Д.Наваан 1975 онд өөрийн цуглуулсан дөрвөлжин булшны судалгааны хэрэглэгдэхүүндээ тулгуурлан “Дорнод Монголын хүрлийн үе” хэмээх бүтээл туурвисан нь Монгол орны дорнод хэсгийн хүрэл зэвсгийн үеийн үндсэн төрхийг тодорхойлсон бүтээл болсон юм.

1970 онд МЗТСХЭ-ийн Чулуун зэвсэг судлах анги Монголын зүүн болон говийн аймгуудаар судалгаа хийсний дотор Сүхбаатар аймгийн нутгаас шинэ чулуун зэвсгийн үед холбогдох олон дурсгалт газар олсон байна. Түүнчлэн Сүхбаатар аймгийн хуучин Хонгор сумын Байшинтын хойно орших Их Өргөө уулын бэлээс хуучин чулуун зэвсгийн леваллуа хэлбэрийн болон хоёр талт үлдэц олсон нь тус аймгийн нутагт тухайн үед хүн амьдарч байсныг гэрчлэх биет баримт болсон юм.

1971 онд археологич Д.Наваан Сүхбаатар аймгийн Баяндэлгэр сумын төвөөс урагш орших Өлзийтбулаг хэмээх газарт дүгрэг хэлбэртэй хэдэн булш байснаас хэдийг малтан судалж XIII-XIV зууны үед бүтээгдсэн нэг хүн чулуун хөшөө илрүүлэн олсон байна. Тэрээр уг хүн чулуун хөшөөг Улаанбаатар хотод зөөн авчирч Түүхийн хүрээлэнгийн фондоод хадгалжээ.

1980-аад оны эхнээс Сүхбаатар аймгийн нутагт олон байх хүн чулуун хөшөөг археологич Д.Баяр дагнан судалж тус аймгийн нутгаас цөөнгүй хүн чулуун хөшөөг шинээр нэмж олсон байна. Тэрээр эдгээр хөшөөдийн төрх байдал, дүрсэлбэр зэргийг Монголын түүхийн олон сурвалжтай харьцуулан судлаж Монголын Эзэнт гүрэн түүний залгамж Юань гүрний үед холбогдох болохыг тогтоожээ. Мөн тэрээр Дарьганга сумын нутаг Ламт, Хөргийн хөндий, Гөхөл, Онгон сумын шивээт зэрэг 9 газарт Монголын үеийн хөрөг чулуут тахилын овоог анх малтан шинжилсэн юм.

Мөн энэхүү хүн чулуудыг МЗТСХЭ-ийн угсаатны зүйн ангийн бүрэлдэхүүнд ажилласан Л.Л.Викторова, Г.Мэнэс нар судлаж өөрсдийн санал дүгнэлтийг гаргасныг дурьдах нь зүйтэй.

1990-1991 онд ШУА-ын Түүхийн хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан З.Батсайхан, Д.Эрдэнэбаатар нар Сүхбаатар аймгийн зарим сумдаар археологийн хайгуул судалгаа хийсэн бөгөөд уг судалгааны явцад Түвшинширээ сумын нутагт орших Дэлгэрхаан уулын орчимд хүрэл зэвсгийн үеийн дөрвөлжин булш, Энгэрийн бууцанд Хүннү булш малтан шинжилж олон сонирхолтой олдвор олсон байна.

1990-ээд оноос Монгол Улс өөрчлөлт шинчлэлтийн үрээр дэлхийн олон оронтой археологийн чиглэлээр өргөн хүрээтэй хайгуул, малтлага судалгааны ажил хийж эхэлсэн билээ. Ийм ажлын нэг болох Монгол-Солонгосын хамтарсан “Дорнод Монгол” хамтарсан археологийн шинжилгээний анги 1992-1993 онд Дарьганга сумын нутагт орших Сүмтийн буюу Гуулин хотын туйрыг малтан судалжээ.

1996-1999 онд Г.Гонгоржав, Г.Энхбат нарын бүрэлдэхүүнтэй хээрийн шинжилгээний баг “Монгол

нутаг дахь түүх соёлын дурсгал” сэдэвчилсэн лавлах бүтээх ажлын хүрээнд Сүхбаатар аймгийн нутагт ажиллаж олон тооны дурсгалыг давтан болон шинээр бүртгэж, гэрэл зураг, гар зураг, дүрс бичлэгээр баримтжуулсан байдаг. Тэдний цуглуулсан үл хөдлөх дурсгалтай холбоотой мэдээ баримт, эх хэрэглэгдэхүүн эдүгээ СӨУНБМС-д хадгалагдаж байна.

1997 оноос эхлэн МУИС-ын Антропологи-Археологийн тэнхим оюутны үйлдвэрлэлийн дадлагаа Дорнод Монгол, тэр дундаа Сүхбаатар аймгийн нутагт голлон явуулах болсноор Монголын түүхийн олон үеийн төрөл бүрийн дурсгалуудыг илрүүлэн олж, залгамж холбоотой шинжлэн судлах ажил хийж байна. 2004 онд археологич Д.Навааны удирдсан хээрийн шинжилгээний анги тус аймгийн Онгон сумын нутаг Тавантолгой хэмээх газарт орших бүлэг булшийг илрүүлэн олж, хэдэн булш малтан судалж онц сонирхолтой олон арван олдворуудыг олсон юм. Үүнээс хойш 2005-2007 онуудад Тавантолгой орчимд хэд хэдэн удаа археологийн хайгуул, малталга судалгааны ажил хийсний үр дүнд дээрх булшнууд нь Дундад эртний Монголын язгууртаны булш болох нь тогтоогдсон байна. Тэрчлэн Мөнххаан сумын Ачаат, Ханан бор, Шархад, Асгат сумын Шаргын уул зэрэг газруудад малталт судалгаа явуулж хуучин чулуун зэвсгийн үеэс дундад эртний үед холбогдох олон арван дурсгал илрүүлжээ.

2008 онд МУИС-ын Антропологи-Археологийн тэнхимийн эрдэмтэн судлаачид Түвшинширээ сумын нутаг Улаан зуухын голд орших эртний оршуулгын газрыг илрүүлэн олж цөөнгүй булшийг малтан судалжээ. Эдгээр булшнаас талийгаачийг түрүүлгэ нь харуулан, зүүн тийш хандуулан тавьсан зан үйл бүхий оршуулга илэрч олдсон нь Сүхбаатар аймгийн нутагт төдийгүй Дорнод Монголын бүс нутгийн хүрэл зэвсгийн үеийн дурсгалын тархалт, угсаа соёлын хамаадлын талаар шинэ хэрэглэгдэхүүн болсон юм.

2010 онд доктор Ц.Төрбатын удирдсан ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн хээрийн шинжилгээний анги Онгоны Тавантолгой орчимд археологийн хайгуул, малтлага судалгааны ажил хийж олон сонирхолтой олдворыг илрүүлжээ.

2008-2011 онд Монгол-Солонгосын хамтарсан “Дорнод Монгол ба Умардын соёл” төслийн хүрээнд тус аймгийн Дарьганга сумын нутаг Вааран хавцал, Гүн хонхор зэрэг газруудад археологийн хайгуул, малтлага судалгааны ажил хийж хүрлийн үеийн олон тооны булш илрүүлэн олж өдгөө 2 улсын эрдэмтэд уг газруудад археологийн малтлага судалгааны ажил хийж байна.

Монгол оронд археологийн судалгаа үүсч, хөгжсөн 100 гаруй жилийн хугацаанд гадаад дотоодын олон эрдэмтэн судлаачид Монголын баруун, төв, говийн бүс нутагт орших хадны зургийг судлаж цөөнгүй ном бүтээл хэвлүүлсэн байдаг. Харин Дорнод Монголын, тэр дундаа Сүхбаатар аймгийн нутаг дахь хадны зургийн дурсгалыг илрүүлэн олж, судалгааны эргэлтэнд оруулах ажил нэлээд хоцорч байна. Өнөөгийн байдлаар Онгон сумын Будрын чулууны хадны зураг, Түвшинширээ сумын Дэлгэрхаан уулын Цагаан элэгийн хадны зургууд хэвлэгдэж судалгааны эргэлтэд оржээ. Сүүлийн үед дурдан буй аймагт хийсэн хайгуул судалгааны ажлын зарим үр дүнгээс харвал урьд өмнө илэрч мэдэгдэн судалгааны эргэлтэд орж байгаагүй цөөнгүй хадны зургийн дурсгал байгаа болох нь мэдэгдээд байна.

Дээр хураангуйлан дурдсан хайгуул, малтлага судалгааны ажлын үр дүн бол Сүхбаатар аймгийн эртний түүхийн дурсгалуудын өнөөгийн байдлыг тодорхойлж буй гол эх сурвалжууд болох юм. Цаашид энэ мэт судалгааны залгамж, халаа болсон олон арван судалгааны ажил хийгдэж Сүхбаатар аймгийн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын сан хөмрөгийг баяжуулсан шинэ дурсгалыг илрүүлэн олж тус бүс нутгийн эртний түүхийн талаарх ойлголтыг улам бүр зузаатгах нь эргэлзээгүй юм.

Сүхбаатар аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт. Сүхбаатар аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх үл хөдлөх дурсгалаас 1941 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр хурлаас батлан гаргасан “Улсын хамгаалалтад авах дурсгал”-ын дотор нэг ч дурсгал ороогүй байдаг. Харин БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөл /СнЗ/-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолоор баталсан “Улс, орон нутгийн хамгаалалтад авсан түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-д Эрдэнэцагаан сумын төвд орших Егүзэрийн хийд, Дарьганга сумын Хөргийн талд орших чулуун

хүн, мөн Дарьганга сумын Хөргийн ширээ хэмээх газарт орших чулуун хүн, аймгийн төвд орших Сүхбаатарын хөшөө, Наран сумын Зүлэгт хэмээх газарт орших Хятад бичигтэй цагаан чулуу гэсэн 5 дурсгалыг орон нутгийн хамгаалалтад байхаар тусгасан байна.

1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргасны дараа Засгийн газрын 1994 оны 233 дугаар тогтоолоор хуучин СнЗ-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолыг шинэчлэн “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт” нэрээр баталжээ. Энэ тогтоолын 3 дугаар хавсралтаар баталсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-д Сүхбаатар аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас улсын хамгаалалтад:

- Дарьганга сумын Хөргийн хөндийд орших хүн чулуунууд
- Дарьганга сумын төвд орших Алтан-Овооны хүн чулуунууд
- Мөнххаан сумын Устай бургастай гэдэг газар орших шинэ чулуун зэвсгийн бууц
- Түвшинширээ сумын Дэлгэрхаан ууланд орших Цагаан-Элгийн хадны зураг, Хүннүгийн үеийн 200 ширхэг булшнууд, чулуун хороо, шивээ зэрэг байгууламжууд
- Онгон сумын Шивээт Тавантолгой гэдэг газар орших хүн чулуу ... зэрэг 5 дурсгалыг,

Аймгийн хамгаалалтад:

- Наран сумын Зүлэг гэдэг газар орших хятад бичигтэй Сөдөтийн цагаан чулуу
- Онгон сумын нутагт орших Шивээт, Тавантолгойн хүн чулуунууд
- Эрдэнэцагаан сумын төвд орших Егүзэрийн хийд
- Эрдэнэцагаан сумын нутагт орших Халтарын хийдийн балгас
- Дарьганга сумын нутагт орших Талын агуй
- Дарьганга сумын нутагт орших Хөргийн Ширээнийн хүн чулуунууд
- Дарьганга сумын Ламт гэдэг газар орших хүн чулуунууд
- Дарьганга сумын Сүмт гэдэг газар орших эртний хотын туурь ... зэрэг 8 дурсгалыг тус тус оруулан баталсан байна.

1995-1998 онд УИХ-аас “Монгол улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, түүний удирдлагын тухай хууль”-д зарим өөрчлөлт оруулж шинээр аймаг, сум байгуулсан, археологийн хайгуул, малтлага судалгааны үр дүнд улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад оруулах шаардлагатай дурсгалууд шинээр илэрч олдсон зэрэг шалтгааны улмаас 1994 онд баталсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэх шаардлага урган гарч ирсэн байна. Энэ шаардлагыг харгалзан Монгол улсын Засгийн газар 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор “Улс аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэн баталжээ. Уг жагсаалтад Сүхбаатар аймгийн нутаг дэвсгэрт орших үл хөдлөх дурсгалаас улсын хамгаалалтад:

- Дарьганга сумын Хөргийн хөндийд орших хүн чулуунууд
- Дарьганга сумын төвд орших Алтан-овооны хүн чулуунууд
- Мөнххаан сумын Устай бургастай гэдэг газар орших шинэ чулуун зэвсгийн бууц
- Наран сумын Зүлэг гэдэг газар орших Сөдөтийн цагаан чулууны бичээс
- Онгон сумын Тавантолгой гэдэг газар орших 2 ширхэг хүн чулуу.
- Онгон сумын Шивээт гэдэг газар орших хүн чулуунууд
- Түвшинширээ сумын Дэлгэрхаан ууланд орших Цагаан-элгийн хадны зураг, Хүннүгийн үеийн 200 ширхэг булшнууд, чулуун хороо, шивээ зэрэг байгууламжууд ... гэсэн 7 дурсгалыг,

Аймгийн хамгаалалтад:

- Дарьганга сумын нутагт орших Хөхөлийн ширээний хүн чулуунууд
- Дарьганга сумын Ламт гэдэг газар орших хүн чулуунууд
- Дарьганга сумын Сүмт гэдэг газар орших эртний хотын туурь

- Онгон сумын Бударын чулуунд орших сүг зурагтай хад
- Эрдэнэцагаан сумын нутагт орших Халтарын хийдийн балгас ... гэсэн 5 дурсгалт газрыг тус тус оруулан баталжээ.

Сүхбаатар аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас дээрх жагсаалтуудад цөөхөн дурсгал хамрагдаж байсан нь нэг талаас судалгаа, эрдэм шинжилгээний ажил бага явагдаж байсан, нөгөө талаас нэгэнт илэрч олдсон дурсгалуудыг олон талаас нь нарийвчлан судалж үнэ цэнэ, ач холбогдлыг нь гаргаж тавих, олон нийтэд сурталчилан таниулах ажил бага байсантай холбоотой ажээ.

Монгол улсын Засгийн газрын 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор батлагдсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг сүүлийн 10 гаруй жилийн туршид шинээр илэрч олдсон олон арван дурсгалаар баяжуулан шинэчлэн баталсан юм. Сүхбаатар аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас уг жагсаалтын улсын хамгаалалтад:

- Дарьганга сумын төвд орших Алтан-Овооны хүн чулуун хөшөөнүүд
- Дарьганга сумын Ламт гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөөнүүд
- Дарьганга сумын Хөргийн хөндийн хүн чулуун хөшөөнүүд
- Мөнххаан сумын Устай бургастай гэдэг газар орших шинэ чулуун зэвсгийн үеийн бууц
- Наран сумын Зүлэгт гэдэг газар орших Сөдөтийн цагаан чулууны бичээс
- Онгон сумын Тавантолгой гэдэг газар орших 2 ширхэг хүн чулуун хөшөө, булш, хиргисүүр бүхий цогцолбор дурсгал
- Онгон сумын Шивээт гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөөнүүд
- Түвшинширээ сумын Дэлгэрхаан ууланд орших Цагаан-Элэгийн хадны зураг, Хүннүгийн үеийн 200 гаруй булш, чулуун хороо, шивээ бүхий цогцолбор дурсгал ... зэрэг 8 дурсгалыг,

Аймгийн хамгаалалтад:

- Дарьганга сумын нутагт орших Хөхөлийн ширээний хүн чулуун хөшөөнүүд
- Дарьганга сумын Сүмт гэдэг газар орших эртний хотын туурь
- Онгон сумын Бударын чулуу гэдэг газар орших хадны зураг
- Эрдэнэцагаан сумын нутагт орших Халтарын хийдийн балгас... гэсэн 4 дурсгалыг тус тус хамгаалалтад авчээ.

Дээр дурдсан 3 удаагийн хамгаалалтын жагсаалтад орсон Сүхбаатар аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал тооны хувьд нэг их өөрчлөгдөөгүй нь тус бүс нутагт явуулсан бүртгэл, судалгаа дутмаг, илрүүлсэн дурсгалын үнэ цэнэ ач холбогдлыг тодруулахаар судалгааны ажил бага хийгдсэнтэй холбоотой ажээ.

Сүүлийн жилүүдэд түүх, археологи, угсаатны зүйн судалгааг мэргэжлийн олон эрдэм шинжилгээний байгууллагууд бие даан болон гадаадын өндөр хөгжилтэй орнуудын туслалцаа дэмжлэгтэйгээр Монгол орны бүх хэсэгт явуулж олон дурсгалуудыг шинээр илрүүлж, судалж шинжсээр байна. Энэ ажлын үр дүнд Сүхбаатар аймгийн нутгаас үнэ цэнэ, ач холбогдол нь улс, бүс нутгийн хэмжээнд үнэлэгдэхээр олон арван дурсгал шинээр олдож төрийн хамгаалалтад орох нь эргэлзээгүй юм.

Манай улс хээр хөдөө ил задгай газарт олон зуун жилийн нүүрийг үзэж эвдэрч гэмтэж буй эртний дурсгалуудыг байгаль, нийгмийн сөрөг нөлөөллөөс хамгаалах ажлыг нэгдсэн бодлого төлөвлөлттэйгөөр хэрэгжүүлэх зорилгоор 1998 оноос эхлэн Засгийн газраас тусгай хөтөлбөр боловсруулан хэрэгжүүлж эхэлсэн билээ.

Монгол улсын Засгийн газрын 1998 оны 51 дүгээр тогтоолоор батлагдан гарсан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийн 3,13-д Сүхбаатар аймгийн Наран сумын нутагт орших Сөдөтийн цагаан чулууг хашаа барьж хамгаалахаар, 5.21-24-д Онгон сумын нутагт орших Шивээт толгойн хүн чулуун хөшөөд, Тавантолгойн хүн чудуун хөшөөд, Наран сумын нутагт орших Сөдөтийн цагаан чулууны бичээс, Дарьганга сумын нутагт

орших Ламтын хүн чулуун хөшөөдөөс хэв, хуулбар авч Улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн санд хадгалахаар, 6.4, 6.5-д Онгон сумын нутагт орших Тавантолгойн болон Шивээт толгойн хүн чулуун хөшөөдийн эх хувийг улс, орон нутгийн музейд татан авч хадгалах, орон нь хуулбар эх байрлуулахаар, 7.14-17-д Дарьганга сумын нутагт орших Хөргийн хөндийн хүн чулуунууд, Хөхлийн ширээнд орших хүн чулуунууд, Алтан овооны хүн чулуунууд, Түвшинширээ сумын Дэлгэрхаан уулын дурсгалуудыг түүх, соёлын дурсгалт газар болгон хамгаалалтад авахаар тус тус төлөвлөж оруулсан байна. Эдгээр ажлуудын ихэнхийг холбогдох байгууллагууд бүрэн хэрэгжүүлсэн хэдий ч зарим нэг ажлын төлөвлөлт буруугаас хийгдэлгүй хоцорсон байдаг.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөрийг олон агуулгаар баяжуулж, дэс дараатай үргэлжлүүлэхийн тулд Монгол улсын Засгийн газар 2007 оны 303 дугаар тогтоолоор шинээр боловсруулсан хөтөлбөрийг батлан гаргасан юм. Энэхүү хөтөлбөрийг боловсруулахдаа түүх, соёл, шинжлэх ухааны өндөр ач холбогдолтой дурсгалуудаас нэн тэргүүнд авран хамгаалах шаардлагатай дурсгалуудыг сонгон оруулжээ. Энэ хөтөлбөрт Сүхбаатар аймгийн нутаг дэвсгэрт орших үл хөдлөх дурсгалаас цөөнгүй дурсгалыг хамгаалахаар тусгажээ. Тухайлбал хөтөлбөрийн 5.4.1-д Онгон сумын нутагт орших Тавантолгойн хүн чулуун хөшөөдийг унаган газраас нь зөөж Улаабаатар хотод хадгалахаар, 5.6.4-6-д Дарьганга сумын нутагт орших Алтан овооны хүн чулуун хөшөөд, Ламтын хүн чулуун хөшөөд, Хөргийн хөндийн хүн чулуун хөшөөдийг аялал жуулчлалын бүтээгдэхүүн болгож дэргэд нь танилцуулга самбар байрлуулахаар тус тус төлөвлөжээ. Дээр дурдсан ажлуудыг БСШУЯ-ны харьяа Соёлын өвийн төвийн сэргээн засварлагчид 2008, 2009 онуудад бүрэн хэрэгжүүлж дуусгасан байна.

2008 оны үл хөдлөх дурсгалын тооллого, бүртгэлийн ажлын тухай: Соёлын өвийн төвийн мэргэжилтэн судлаачдаас бүрдсэн хээрийн шинжилгээний баг Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлынхаа хүрээнд 2008 оны 8 дугаар сарын 30-наас 9 дүгээр сарын 29-нийг хүртэлх хугацаанд Сүхбаатар аймгийн 13 сумын нутагт ажилласан юм. Бид тус аймгийн нутагт нийт 4320 км зам туулан 84 дурсгалт газрын 800 орчим нэгж ширхэг дурсгалыг давтан болон шинээр олж бүртгэн, тэдгээрийг 5018 ширхэг дижитал гэрэл зураг, 56 гар зураг, 231 минутын дүрс бичлэгээр тус тус баримтжуулжээ.

Бид Сүхбаатар аймгийн нутагт ажиллахдаа сум орон нутгийн холбогдох хүмүүстэй хамтран ажиллах замаар бүртгэл мэдээлэл, хадгалалт хамгаалалт, хяналт шалгалтын талаар мэргэжил арга зүйн зөвлөгөө өгч, зарим орон нутгийг судлах танхим, музейд неолитын үед холбогдох чулуун зэвсгийн цөөнгүй дээжийг хүлээлгэн өгч сан хөмрөгийг нь баяжуулсан юм.

Сүхбаатар аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлыг хөдөө орон нутагт зохион байгуулахад жолоочоор ажилласан Б.Эрдэнэмохн болон тухай бүр туслан дэмжиж байсан сумдын ИТХ, ЗДТГ, Соёлын төвийн хамт олон, малчид, ард иргэддээ баярласан талархаснаа илэрхийлье.

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE PROPERTIES IN SUKHBAATAR PROVINCE

Introduction of Sukhbaatar province. Sukhbaatar province is located in southeastern part of Mongolia, bordering with Dornogovi province to the west, with Khentii province to the north, with the Inner Mongolia Autonomous Region of People's Republic of China to the east, south-east and south, covering 82.3 thousand sq kms. Baruun-urt is capital of Sukhbaatar, located 565 kms from Ulaanbaatar city.

Prior to the People's Revolution, the territory of Sukhbaatar province was a part of Setsen khan aimag (province). Since 1923, the province was united to the Bogd Khan Mountain and Khan Khentii Mountain provinces. By the decision of Presidium of State Baga Khural of 1942, the Javkhlant sharga province was established with 14 soums, transferring 10 soums of Khentii province and 4 soums of Dornod provinces to it. According to the decision of Presidium of State Baga Khural of April 20 of 1945, the province was called "Sukhbaatar province" after the commander in chief of the Revolutionary army, Sukhbaatar D.

Today Sukhbaatar province has 67 baghs (smallest administrative unit), 13 soums (small administrative unit) Asgat, Baruun-urt, Buyandelger, Dariganga, Munkhkhaan, Naran, Ongon, Sukhbaatar, Tuvshinshiree, Tumentsogt, Uulbayan, Khalzan and Erdenetsagaan. It has a population of 55.6 thousand, having predominance of khalkh and dariganga ethnic groups.

Sukhbaatar province has an extreme continental climate with long, cold winters and short summers. The average winter temperature falls between -20°C and -24°C. In summer it rises between +20°C and +24°C. The average rainfall can be between 200mm and 250mm. Most of the territory is steppe, consisting of brown, light brown types of soil. About 220 dormant volcanos are located in south of territory, such as Shiliin Bogd, Zotol khan, Altan ovoo, Senjitiin undur, Dush, Gangyn Tsagaan ovoo and Nort etc. However, Sukhbaatar province hasn't biggest rivers and lakes, it some lakes Usan tsagaan, Goviin tsagaan, Ganga and mineral springs Tal bulag, Aryn nuur, Rashaant, Ereen tolgoi, Dalai bulag, Gashuun and Tsagaan bulag etc.

In 1943, Sukhbaatar province was awarded by Order of the Polar Star.

Research and registration work on immovable properties of Sukhbaatar province. In 1927, Russian scientist V.A.Kazakeivech while having linguistic and ethnological survey in territory of Dornod Mongol (eastern Mongolia) discovered 17 man stones, 3 of them in Altan ovoo, 1 in Khongor ovoo, 6 in valley of Khurug, 2 in Gukhul tolgoi of Dariganga soum, 2 in Tavantolgoi of Ongon soum and 2 in Sumt and 1 in Khunt ukhaa of Naran soum. He has made their research description and documented by photograph. After in 1930, he has published the book "Man stone of Dariganga". This survey carried out by V.A Kazakeivech was first archeological survey in territory of Sukhbaatar province.

Until 1950's, the research and registration of work of the historical and cultural properties of Sukhbaatar province has disrupted relevant with international military-political strategy in northeastern Asia in 1930's and 1940's. Mongolia has trained archeological examiners in 1950's and since then archeological study has developed in Mongolia widely.

In 1957 and 1958, archeologist D.Navaan member of survey team of State central museum has newly discovered and examined Neolithic findings from place called Ustai burgastai and Moltsoг els (Moltsoг sand) in Munkkhaan soum, Bronze Age grave at place called Tugrugiiin chuluu in Ulziit soum (as before), "Bichigt tsagaan khad" related to Manchu period in territory of Naran soum etc. He included about this immovable properties in his published book "Ancient track" in 1960.

Mongolian most respected geographer, researcher O.Namnandorj has discovered the ruin of old building at slope of Nalgar in Ulziit soum, earthen wall in Khaltaryn khoshuu in Ongon soum and ancient grave of Khurug khad in Dariganga soum and included in his published book.

In 1961, in the framework of creation of ancient history map, the survey team under the guidance of N.Ser-odjav has worked in territory of Sukhbaatar province by the consent of Institute of History, Mongolian Academy Sciences of People's Republic Mongolia. This survey team has worked in 9 soum's territory of Sukhbaatar province and discovered numerous findings related to Stone Age, Bronze Age,

Iron Age and ancient state periods. Later, archeologist N.Ser-odjav has wrote interesting research article on Bronze findings discovered from Sukhbaatar province.

Mid of 1960's, the survey team called "Gurvan gol" has worked in territory of Dornod Mongol by the consent of Institute of History, Mongolian Academy Sciences of People's Republic Mongolia. Members of survey team, archeologist D.Navaan and Kh.Perlee have examined the square tombs of Sukhbaatar province (almost all soums including Munkhkhaan, Bayanterem, Bayandelger, Tuvshinshiree, Uulbayan, Erdenetsagaan, Khalzan, Asgat etc) and made excavation on some of them. Archeologist D.Navaan examined the square tombs of Sukhbaatar Province, related to the Bronze Age and he published a book called "Bronze Age of Eastern region of Mongolia" using his research and examination materials in 1975.

In 1970, survey team for stone tools of Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition has carried out survey in eastern region of Mongolia and discovered numerous Neolithic sites in territory of Sukhbaatar province. Also discovered *Levallois* or two sided remains from foot of mountain Ikh Urguu in Baishint of Khongor soum (as before) in Sukhbaatar province and it is physical evidence of ancient human was lived at territory of province.

In 1971, archeologist D.Navaan has examined numerous round shaped graves at place called Ulziit Bulag south of Bayandelger soum's center and made excavation on some of them. As a result of excavation he has discovered one man stone created by XIII-XIV centuries and he has transferred this stone to the storage of Institute of History.

In 1980's, archeologist D.Bayar has examined the man stones at territory of Sukhbaatar province and discovered several man stones newly. He has examined figure and depiction of these man stones comparably with historical resources of Mongolia and have determined that, it related with Mongol Empire and its descendant Yuan dynasty. Also he has examined and excavated the sacrificial stone structure with man stone related to Mongol period at 9 sites including Lamt, Khurgiin Khundii, Gukhul in Dariganga soum and Shiveet in Ongon soum etc.

Also, L.L Victorova and G.Menes member of survey team for stone tools of Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition have examined and determined these man stones.

In 1990 and 1991, archeologist Z.Batsaikhan, D.Erdenebaatar made archeological examination and excavation in some soums of Sukhbaatar province and discovered interesting findings from square grave related to Bronze Age around of mountain Delgerkhaan in Tuvshinshiree soum and Khunnu grave at settlement Enger.

In 1990's, Mongolia has been collaborating with world countries on archeological studies and have started wide archeological examination and excavation. 1992-1993, one of these excavations has carried out by Mongolian and Korean joint survey team "Dornod Mongol" and team has excavated ruin of city Guulin or Sumt at territory of Dariganga soum.

In 1996-1999, in the framework of the creation of guidebook "Historical and Cultural Properties of Mongolia" the research team including G.Gongorjav and G.Enkhbat worked in Sukhbaatar province, and have discovered and registered number of immovable properties and documented them by hand drawings, video recordings and photos. Today these research materials are kept in a registration and information state fund of cultural heritage.

Since 1997, Department of Archeology and Anthropology of National University of Mongolia has organized the student's practical training in Dornod Mongol (Eastern Mongolia), especially in Sukhbaatar province. As a result of this practical training various kind of historical and cultural properties related to historical periods of Mongolia have discovered and examination work carried out. In 2004, team for field survey under the guidance of archeologist D.Navaan, have discovered and excavated group of graves at place called Tavantolgoi in Ongon soum and found numerous interesting findings. Then in 2005-2007, several times archeological examination and excavations have carried out around of Tavantolgoi and it has determined as graves of Mongol nobles. Also, carried out examinations and excavations at place called Achaat, Khanan bor, Sharkhad in Munkhkhaan soum and mountain Sharga in Asgat soum, and discovered numerous findings from Paleolithic period to Mongol's period.

In 2008, examiners and researchers of Department of Archeology and Anthropology of National University of Mongolia have discovered funeral site at place called Ulaan Zuukhyn gol in Tuvshinshiree soum and made excavations on some of them.

Some specific features in funeral practices involve placing the dead human bodies in prone position alternately than placing them directed to the east is became new research materials on properties of Bronze Age in Sukhbaatar province and but also Dornod Mongol region (Eastern Mongolia).

In 2010, survey team of Institute of Archeology, Mongolian Academy of Sciences under the guidance of Ts.Turbat has carried out the archeological examination and excavation in Tavantolgoi at Ongon soum and discovered nnumerous interesting findings.

In 2008-2011, in the framework Mongolian and Korean joint project "Eastern Mongolia and Northern Culture", survey team has made archeological excavation and excavation at place called Vaaran khavtsal and Gun khonkhor in Dariganga soum of Sukhbaatar Province and discovered numerous graves related to Bronze Age. Today 2 foreign countries examiners and researchers are working in these sites.

For 100 years of historic development of science of archeology in Mongolia, foreign and domestic numerous examiners and scholars have examined the petroglyphs at western, central, gobi region of Mongolia and published several books. The research and examination of petroglyphs of Dornod Mongol especially the Sukhbaatar province has backward. Today the photos of petroglyph of Budar stone in Ongon soum, petroglyph of Tsagaan eleg at mountain Delgerkhaan in Tuvshinshiree soum have published and used in the survey and examinations. As a result of recent year's survey, several petroglyphs were discovered in Sukhbaatar province.

Above mentioned brief information are main survey resources of historical and cultural immovable properties of Sukhbaatar province. It is no doubt that numerous archeological examination and excavations would be carried out further related to enrich the storage of historical and cultural immovable properties of Sukhbaatar province.

Protection and preservation of historical and cultural immovable properties of Sukhbaatar province: None of the immovable properties of Sukhbaatar province were included in the "State protection of immovable properties" adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. Following five immovable properties of Sukhbaatar province included in the local protection of "List for Protection of Historical and Cultural Properties of People's Republic Mongolia" adopted by the 420th decision of Council of Ministers of Mongolia in 1971.

- Temple of Eguzer at the center of Erdenetsagaan soum
- A man stone at valley Khurug in Dariganga soum
- A man stone at place called Khurgiin shiree in Dariganga soum
- Statue of Sukhbaatar located at center of Province
- White stone with Chinese inscriptions at place called Zuleg in Naran soum;

In 1994, after the adaptation of "Law on Protection of Historical and Cultural Properties" by State Great Khural, previous 420th decision of the Council of Ministers of 1970 was amended by the 233rd decision of government and adopted "List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province". At the third appendix of the 233rd decision, 5 immovable properties of Sukhbaatar Province were included in the state protection according to the "List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State and Province". Including:

- Stone statues at valley Khurug in Dariganga soum
- Man stones of Altan ovoo at the center of Dariganga soum
- Neolithic settlement located at place called Ustai burgastai in Munkhkhaan soum
- Petroglyph of Tsagaan eleg, over 200 Khunnu graves, stone wall and stone arrangement at mountain Delgerkhaan in Tuvshinshiree soum
- A man stone at place called Shivee tavan tolgoi in Ongon soum,

The following 8 immovable properties were selected for the provincial protection:

- White stone Sudut with Chinese inscriptions at place called Zuleg in Naran soum
- Man stones of Shiveet and Tavan tolgoi in Ongon soum
- Temple of Eguzer at center of Erdenetsagaan soum
- Ruin of temple Khaltar located in territory of Erdenetsagaan soum
- Cave of Tal in Dariganga soum
- Man stones of Khorgyn Shiree in Dariganga soum
- Man stones at place called Lamt in Dariganga soum
- Ruin of ancient city at place called Sumt in Dariganga soum,

Through, 1995-1998, an amendment was required for the "List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State and Province" adopted by 1994, for the following reasons such as "Law of Mongolia on Administrative and Territorial Units and Their Governance" was revised and established new administrative units, and number of immovable properties were discovered by the archeological excavations needed to be included in the state protection list. In 1998, for this required "List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State and Province" was amended by 235th decision of government.

The following 7 immovable properties of Sukhbaatar province were selected for state protection:

- Man stones at valley Khurug in Dariganga soum
- Man stones of Altan ovoo at the center of Dariganga soum
- Neolithic settlement located at place called Ustai burgastai in Munkhkhaan soum
- White stone Sudut with inscriptions at place called Zuleg in Naran soum
- Two man stones at place called Tavantolgoi in Ongon soum
- Man stones at place called Shiveet in Ongon soum
- Petroglyph of Tsagaan eleg, over 200 Khunnu graves, stone wall and stone arrangement at mountain Delgerkhaan in Tuvshinshiree soum

The following 5 immovable properties were selected for provincial protection:

- Man stones at place called Khukhuliin shiree in Dariganga soum
- Man stones at place called Lamt in Dariganga soum
- Ruin of ancient city at place called Sumt in Dariganga soum
- Petroglyphs on stone Budar in Ongon soum
- Ruin of temple Khaltar located in territory of Erdenetsagaan soum,

From one hand, the inclusion of few immovable properties of Sukhbaatar Province in the above List was caused by the poor research work was being done in the territory of the province, and from the other hand, the comprehensive scientific research on already discovered properties never been done and having no promotion for the public.

In 2008, "List for protection of historical and cultural immovable Properties of state, provincial, Ulaanbaatar city" was amended by 175th decision of government and it was enriched by the number of immovable properties which were discovered in last 10 years research.

The following 8 immovable properties of Sukhbaatar Province were selected for state protection:

- Man stones of Altan ovoo at the center of Dariganga soum
- Man stones at place called Lamt in Dariganga soum
- Man stones at valley Khurug in Dariganga soum
- Neolithic settlement located at place called Ustai burgastai in Munkhkhaan soum
- White stone Sudut with inscriptions at place called Zuleg in Naran soum
- Complex monument with two man stones, graves and tumulus at place called Tavan tolgoi in Ongon soum
- Man stones at place called Shiveet in Ongon soum
- Petroglyph of Tsagaan eleg, over 200 Khunnu graves, stone wall and stone arrangement at mountain Delgerkhaan in Tuvshinshiree soum,

The following 4 immovable properties of Sukhbaatar province were selected for provincial protection:

- Man stones at place called Khukhuliin shiree in Dariganga soum

- Ruin of ancient city at place called Sumt in Dariganga soum
- Petroglyphs on stone Budar in Ongon soum
- Ruin of temple Khatlar located in territory of Erdenetsagaan soum,

However immovable properties of Sukhbaatar province included in the above three protection list, its number was not increased. It is relevant with lack of survey, examination and registration of immovable properties.

Recently, the research and examination of history, archeology and ethnology is being promoted by the support of foreign countries, relevant with this research and examination work of immovable properties of Sukhbaatar Province is being extended. It is no doubt that many historical and cultural heritages of valuable immovable properties would be found and preserved further.

Since 1998, Mongolia has implemented the special project for the immovable properties at field sites, aiming to prevent and protect them from the negative impacts of natural and social factors.

In 1998, the "National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties" was adopted by the 5^{1st} decision of Government. According to the act 3.13 of the project, it was decided to build a fence for White stone of Sudut, act 5.21, 5.22, 5.23 and 5.24 of the project, it was decided to make mold and copy of man stones at place called Shiveet tolgol, Tavan tolgol in Ongon soum, white stone Sudut with inscriptions in Naran soum, man stones of Lamt and to keep the mold of above immovable properties at registration and information state fund of cultural heritage; in the act 6.4 and 6.5 of the project, it was decided to transfer the original man stones of Shiveet to the state and provincial museum and place the copy to the local area; in the act 7.14, 7.15, 7.16 and 7.17 of project, it was decided to include the man stones at Khurgiin khundii, Khukhliin shiree, Altan ovoo in Dariganga soum, graves at mountain Delgerkhanaan in Tuvshinshiree soum into the special protected area. However, almost all of above mentioned works have executed effectively, some of them failed due to wrong planning.

For systematic implementation of the above project, new act "Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties" was adopted by the 303rd decision of Government in 2007. The elaboration of the project was done by selecting the ten historically, scientifically and culturally significant immovable properties in need of urgent preserving state.

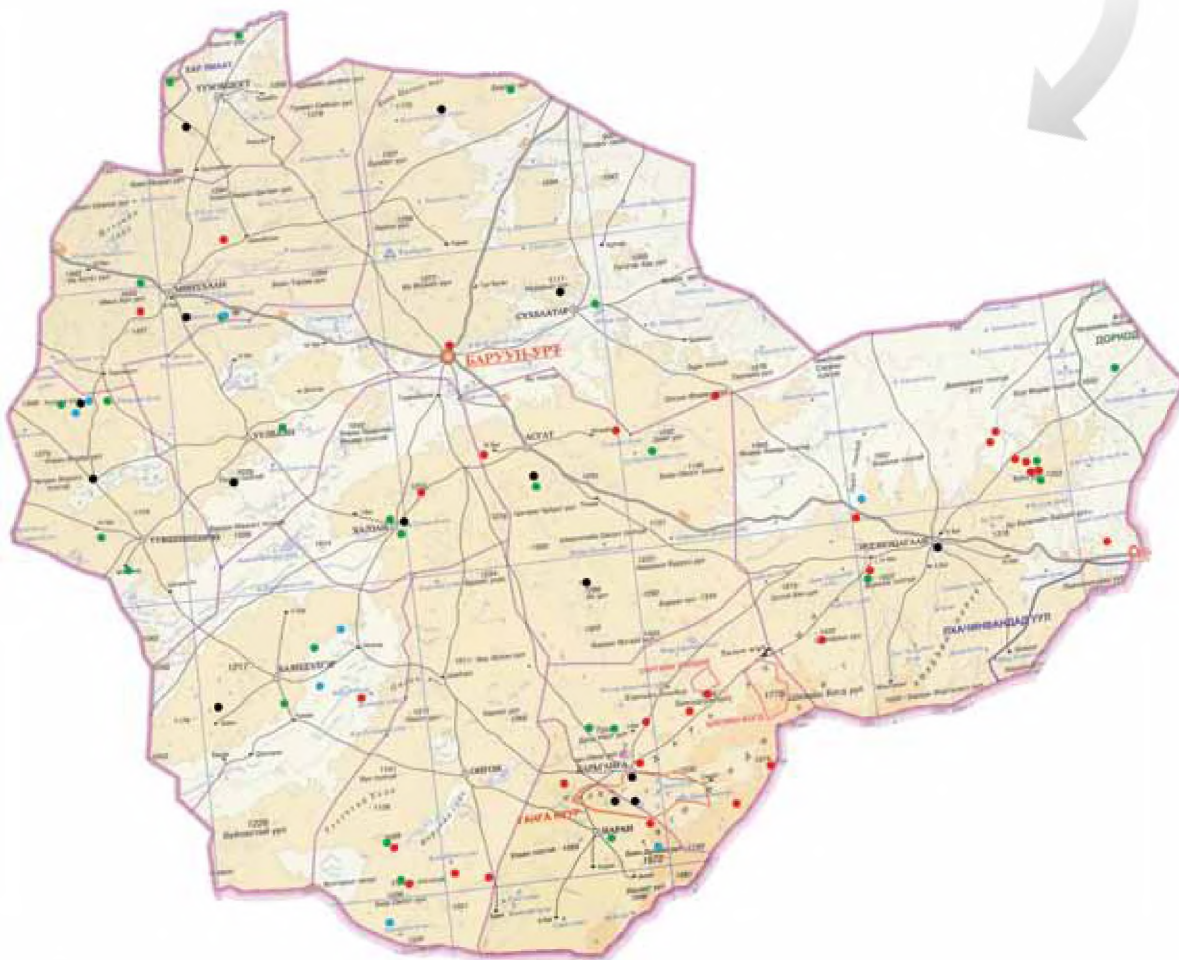
At this point, most of the works mentioned above are all in process. In the framework of this project, numerous immovable properties of Sukhbaatar province to be protected. Example: in the 5.4.1 of the project, it was decided to transfer the man stones of Tavan tolgol in Ongon soum to the Ulaanbaatar city; 5.6.4, 5.6.5 and 5.6.6 of the project, it was decided to link the man stones of Altan ovoo, Lamt, Khurgiin khundii in Dariganga soum to the tourism route and to place introduction stone board around of them. Above mentioned works have executed by the conservators of Center of Cultural Heritage under Ministry of Education, Culture and Science, in 2008 and 2009.

Inventory and registration of immovable properties in 2008:

In the framework of the registration and documentation work, a team consisting from specialists and experts of the Center of Cultural Heritage has worked in 13 soums of Sukhbaatar province from 30th of August to 29th of September, 2008. The team has registered newly and by repeated over 800 immovable properties at 84 historical sites and documented them by 5018 digital photos, 56 hand drawings, 231 minutes video recording. The team has worked in 13 soums of Sukhbaatar province travelling 4320 kms.

Aiming to cooperate with the locals, we gave methodological advice on immovable properties registration, information, protection and monitoring. And we enriched some local museums storage by Neolithic tools those were newly discovered during this registration and documentation work. We would like to thank all the people who have contributed to and worked on this project of registration and documentation of immovable properties of Sukhbaatar province. We want to thank the driver B.Erdeneumkh and related organizations, all employees of the Cultural center, and the Administration of Sukhbaatar province.

Сүхбаатар аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил

- Чулуун хөшөө дурсгал
- Хадны зураг бичгийн дурсгал
- Булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж
- Барилга архитектурын дурсгал
- Үйлдвэрлэлийн үл мөр бүхий дурсгалт газар
- Чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
- Палеонтологийн дурсгалт газар

●	Аймагийн төв	Centre of aimag
●	Сумын төв	Centre of sum
—	Улсын явдлын нутаг	State boundary
—	Аймагийн хязгаар шугам	Boundary of the aimag
—	Сумын хязгаар шугам	Boundary of the sum
—	Төмөр зам	Railway
—	Улсын чанартай зам	State road
—	Орон нутгийн чанартай зам	Local road
—	Бусад зам	Other road

АСГАТ СУМ

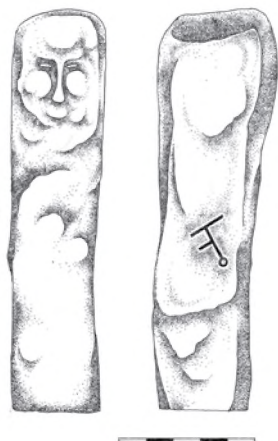
Асгат сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Дарьганга уулын хошууны нутгаас салган Дорнод аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1942 онд Сүхбаатар аймгийг байгуулахад харьяанд нь шилжүүлсэн байна. Тус сум 2011 оны байдлаар 7.2 мян.км² газар нутагтай, 1.8 мянган хүн амтай, 95.9 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Улаандэл суурин нь аймгийн төвөөс зүүн урагш 48 км зайтай.

1. Алаг Морьтын хүн чулуун хөшөө
2. Авдарын голын хийдийн туйр
3. Авдарын голын хөндийн булш, зэл чулуу
4. Бөөрийн хийдийн туйр
5. Хар Овооны хөндийн булш, тахилын онгон
6. Цагаан суврагын дурсгал

1. Алаг Морьтын хүн чулуун хөшөө

Асгат сумын төвөөс баруун урд зүгт 25 орчим км-т, Алаг Морьт гэх газар хэсэгхэн чулуун овоолгын дунд нэгэн хүн чулуун хөшөө бий.

Алаг Морьтын хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Алаг Морьтын хүн чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

2. Авдарын голын хийдийн туйр

Сумын төвөөс урагш 7 орчим км-т, Авдарын голын хойд энгэрт Авдарын хийдийн туйр оршино. Нутгийн иргэд ойрын үед тус хийдийн туйр дээр суврага бүтээн залжээ.

Авдарын голын хийдийн туйр (урдаас)

3. Авдарын голын хөндийн булш, зэл чулуу

Сумын төвөөс урагш 7-12 орчим км, Авдарын голын хөндийд дөрвөлжин, дугуй нийлсэн 30 гаруй булш, зэл чулууд бий.

Авдарын голын хөндийн дөрвөлжин булш (баруунаас)

Авдарын голын хөндийн дөрвөлжин булш (урдаас)

Авдарын голын хөндийн зэл чулууд (урдаас)

Бөөрийн хийдийн туйр (урдаас)

4. Бөөрийн хийдийн туйр

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 50 гаруй км-т, Их Уулын хойд хөндийд Бөөрийн хийдийн туйр оршино. Хийдийн туйр дээр ойрын үед нутгийн иргэд суврага бүтээн залжээ.

Хар Овооны хөндийн дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

5. Хар Овооны хөндийн булш, тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн зүгт 40-өөд км, Хар Овооны гэх хөндийд дөрвөлжин дугуй булш болон Түрэгийн үеийн тахилын онгон цөөнгүй бий.

Хар Овооны хөндийн тахилын онгон (зүүн урдаас)

6. Цагаан суврагын дурсгал

Сумын төвөөс зүүн тийш 35 орчим км, Өлзийт багийн төвөөс зүүн тийш 20 гаруй км-т, Цагаан суврага хэмээх орой дээрээ том цагаан хадтай намхан уул бий. Энэ уулын энгэрт орших задгай худгийн зүүн хойд талд 1 хүн чулуун хөшөө, 1 цулгүй хөшөө болон хэдэн босоо чулуутай ээл чулуу бий.

Цагаан суврагын хөшөөд (урдаас)

Цагаан суврагын хүн чулуун хөшөө, түүний гар зураг

Цагаан суврагын ээл чулуу (баруунаас)

БАЯНДЭЛГЭР СУМ

Баяндэлгэр сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Дарьганга уулын хошууны нутгаас салган Дорнод аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1942 онд Сүхбаатар аймгийг байгуулахад харьяанд нь шилжүүлсэн байна. Тус сум 2011 оны байдлаар 7.9 мян.км² газар нутагтай, 4.6 мянган хүн амтай, 269.0 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Ширээт суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 135 км зайтай.

1. Босонгийн хадны хятад бичээс
2. Бударгана усны хийдийн туйр
3. Өндөр булштын дөрвөлжин булш
4. Өндөр хавцгайн булш
5. Сайн усны хөшөө чулуу
6. Хужиртын амны хадны зураг, бичээс

Бударгана усны хийдийн туйр (урдаас)

1. Бударгана усны хийдийн туйр

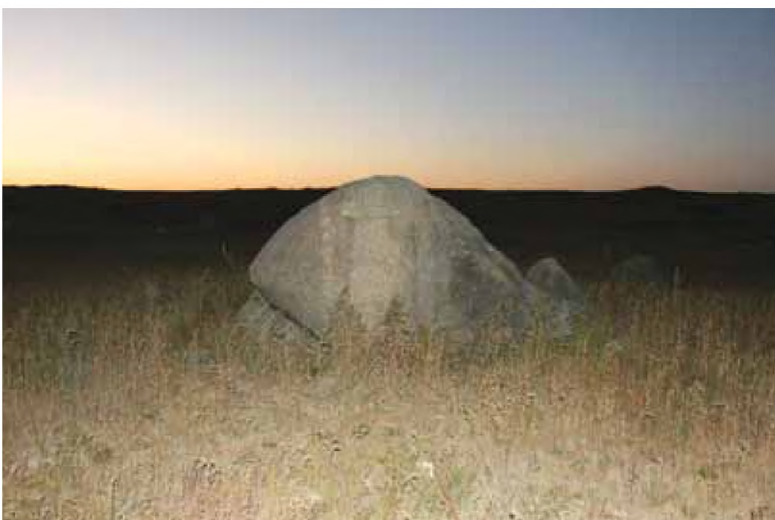
Сумын төвөөс баруун зүгт 20 гаруй км-т, Бударгана ус хэмээх газар хуучны томоохон хийдийн туйр бий. Туйр дээгүүр том, жижиг, хэрэмтэй, хэрэмгүй олон сүм дуган, барилга байшингийн нурсан үлдэгдэл байдаг. Хийдийн туйрыг хожуу үед хүмүүс ирж ухаж сүйтгэжээ.

Бударгана усны хийдийн туйр (зүүн урдаас)

2. Босонгийн хадны хятад бичээс

Сумын төвөөс зүүн зүгт 50 гаруй км-т, Хөвийн хөндийн хойд биед Босонгийн бичигт хад оршино. Бичигт хадны урагш харсан гадаргуу дээр том, жижиг 2 мөр сийлмэл хятад бичиг бий.

Босонгийн бичигт хад (урдаас)

Босонгийн бичигт хадны хятад бичээс

3. Өндөр булштын дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс зүүн зүгт 13-15 орчим км-т, Өндөр булшт хэмээх газар таруу байрлалтай 20 орчим дөрвөлжин булш бий.

Өндөр булштын дөрвөлжин булш (урдаас)

4. Өндөр хавцгайн булш

Сумын төвөөс баруун урагш 20-иод км-т, Өндөр хавцгай хэмээх газар гүн жалганы арын эрэг дээр цөөн хэдэн булш бий.

Өндөр хавцгайн булш (урдаас)

5. Сайн усны хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн урагш 40-өөд км-т, Сайн ус хэмээх газар гадаргуу дээрээ ямар нэг тамга тэмдэггүй боржин чулуун хөшөөтэй эрт үед эвдэгдсэн тахилын онгон бий.

Сайн усны тахилын онгон (хойноос)

Сайн усны тахилын онгон (баруунаас)

6. Хужиртын амны хадны зураг бичээс

Сумын төвөөс зүүн урагш 22 орчим км-т орших зүүн талаараа өндөр ханан хадтай амыг Хужиртын ам гэдэг. Энэ амны баруун тийш харсан хадны дунд нэгэн хөмөг байх бөгөөд түүний ойр орчмоор хүний гарын алга дүрсэлсэн зураг болон төвд маанийн үсэг цөөнгүй бий.

Хужиртын амны гарын алга дүрсэлсэн сийлмэл зураг

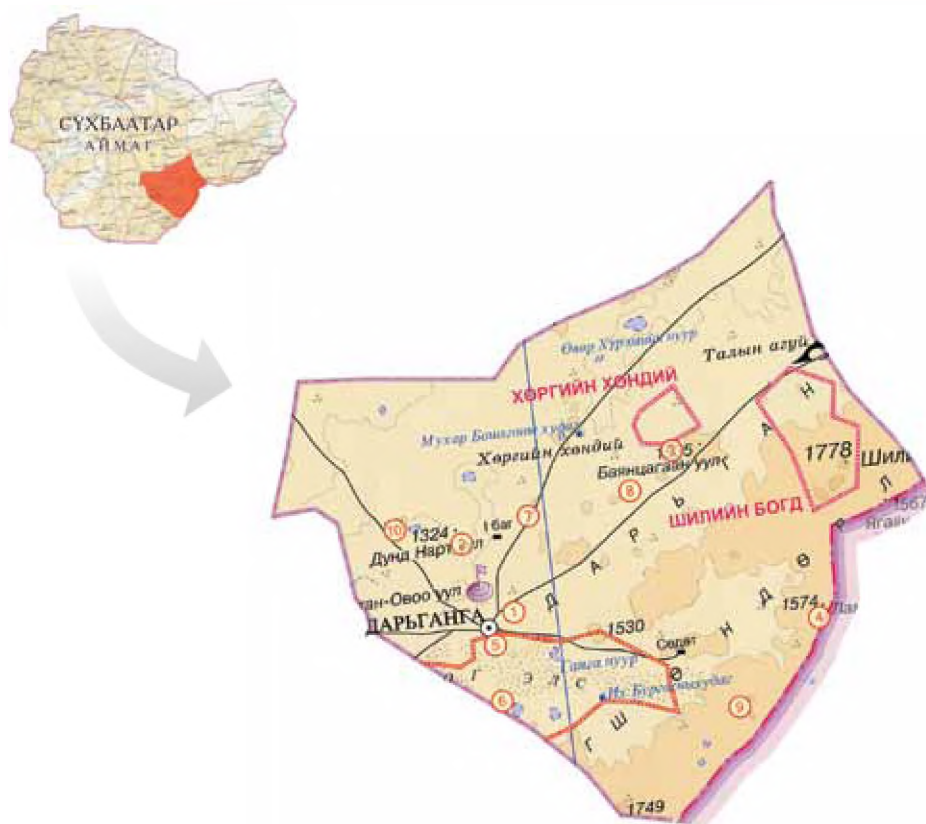
Хужиртын амны төвд бичээс

Хужиртын амны агуй, хадны зураг, бичээс

ДАРЬГАНГА СУМ

Дарьганга сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Дарьганга уулын хошууны нутгаас салган Дорнод аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1942 онд Сүхбаатар аймгийг байгуулахад харьяанд нь шилжүүлсэн байна. Тус сум 2011 оны байдлаар 4.8 мян.км² газар нутагтай, 2.9 мянган хүн амтай, 134.2 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Овоот суурин нь аймгийн төвөөс урагш 168 км зайтай.

1. Алтан овооны хүн чулуун хөшөөд
2. Вааран хавцлын булш
3. Гөхөлийн ширээний хүн чулуун хөшөөд
4. Ламтын хүн чулуун хөшөөд
5. Овоотын хийдийн туйр
6. Сүмтийн буюу Гуулин хотын туйр
7. Хонгорын овооны хүн чулуун хөшөө
8. Хөргийн хөндийн хүн чулуун хөшөөд
9. Шувуутын хүн чулуун хөшөө
10. Эрээн хошууны булш

1. Алтан овооны хүн чулуун хөшөөд

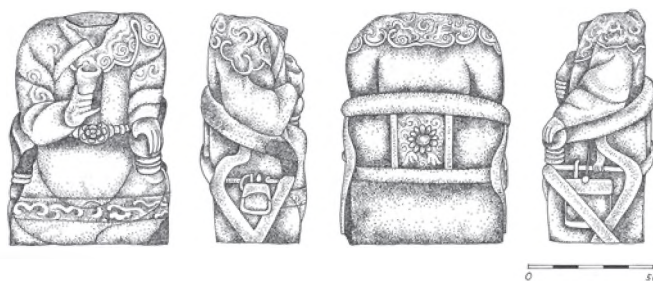
Өнөөгийн Дарьганга сумын төвийн зүүн хойд талд Алтан овооны зүүн урд хөндийд нутгийнхны “хаан”, “хатан”, “хүү”, “бэр” хэмээн нэрлэдэг 4 хүн чулуун хөшөө бий. Эдгээр хөшөөдийг гантиг, боржин, хүрмэн чулуугаар урлажээ.

Алтан овооны “хаан”, “хатан” хэмээх хүн чулуун хөшөөд (зүүн урдаас)

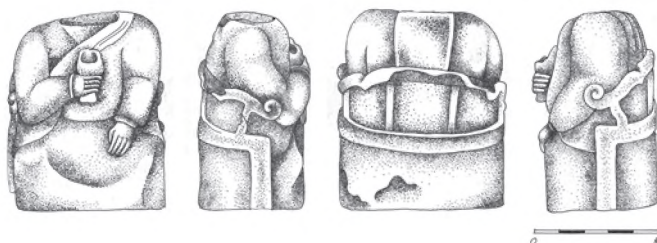
Алтан овооны “хаан”, “хатан” хэмээх хүн чулуун хөшөөд (урдаас)

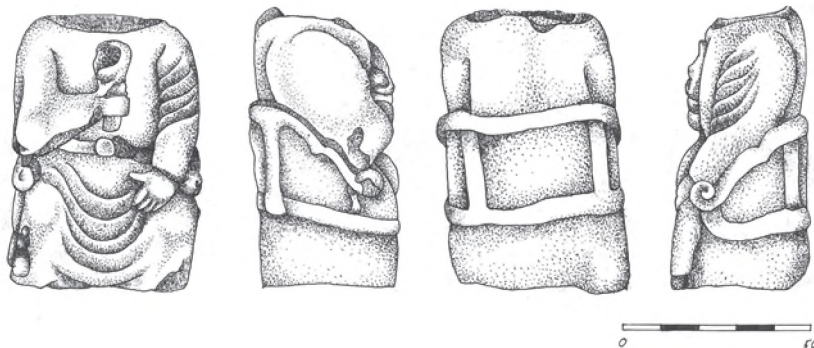
Алтан овооны “хаан” хэмээх хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Алтан овооны “хүү” хэмээх хүн чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

Алтан овооны “хатан” хэмээх хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Алтан овооны “хүү” хэмээх хүн чулуун хөшөөний гар зураг

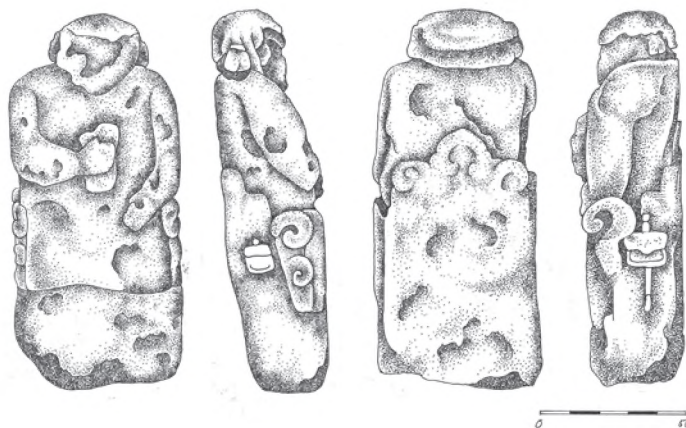

Алтан овооны “хүү” хэмээх хүн чулуун хөшөө (урдаас)

Дарьганга сум

Алтан овооны "хүү" хэмээх хүн чулуун хөшөө (урдаас)

Алтан овооны "бэр" хэмээх хүн чулуун хөшөөний гар зураг

2. Вааран хавцлын булш

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 10-аад км-т, Вааран хавцал гэх уртрагийн дагуу сунаж тогтсон хавцал бий. Энэ хавцлын хоёр эрэг дээгүүр янз бүрийн хэлбэртэй эртний булш олон бий.

Вааран хавцлын зүүн эрэг дээрх шоргоолжин булшнууд (хойноос)

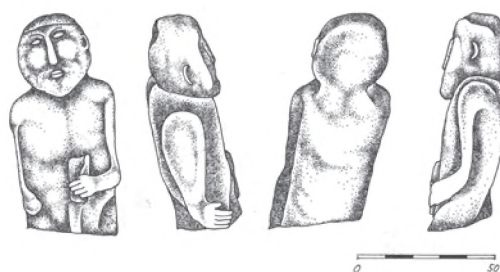
Вааран хавцлын баруун эрэг дээрх булш (хойноос)

3. Гөхөлийн ширээний хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс зүүн тийш 55 орчим км-т, Баянцагаан уулын баруун хөндийд Гөхөлийн ширээ хэмээх газар хоорондоо 50 орчим м-ийн зайтай хоёр хүн чулуун хөшөө бий

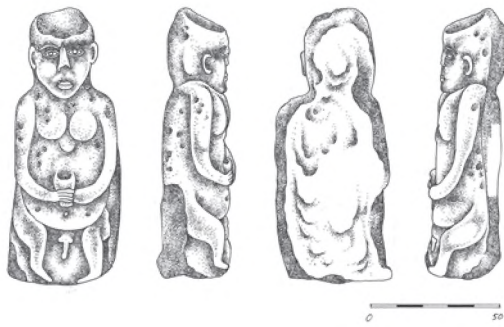

Гөхөлийн ширээний 1-р хүн чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

Гөхөлийн ширээний 1-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Дарьганга сум

Гөхөлийн ширээний 2-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Гөхөлийн ширээний 2-р хүн чулуун хөшөө (зүүн хойноос)

4. Ламтын хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 45 орчим км, Ламт хэмээх багавтар уулын баруун дор, Ламтын заставын баруун урд талд 3 хүн чулуун хөшөө бий.

Ламтын 1-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

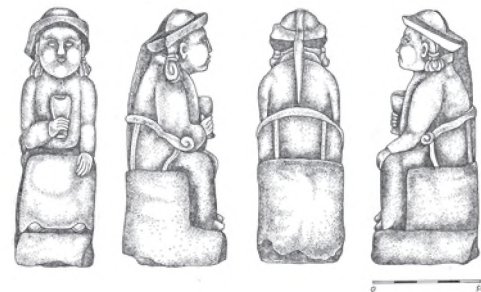
Ламтын 1-р хүн чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

Ламтын 2, 3-р хүн чулуун хөшөө (урдаас)

Ламтын 2-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Ламтын 3-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Дарьганга сум

Овоотын хийдийн туйр (урдаас)

5. Овоотын хийдийн туйр

Сумын төвийн баруун урд олон сүм дуган, барилга байшингийн нурсан үлдэгдэл байхыг нутгийнхан Овоотын хийдийн туйр гэдэг.

Овоотын хийдийн туйр

6. Сүмтийн буюу Гуулин хотын туйр

Сумын төвөөс баруун урагш 15 орчим км-т, Молцог элсний урд зах, Сүмтийн нуурын зүүн хойд эрэг дээр эртний барилгын хэдэн туйр үлдэгдэл бий. Нутгийн зарим иргэд үүнийг Сүмтийн туйр гэх бөгөөд зарим нэг нь Гуулин хотын туйр хэмээн нэрлэдэг байна.

Сүмтийн буюу Гуулин хотын туйр (баруун урдаас)

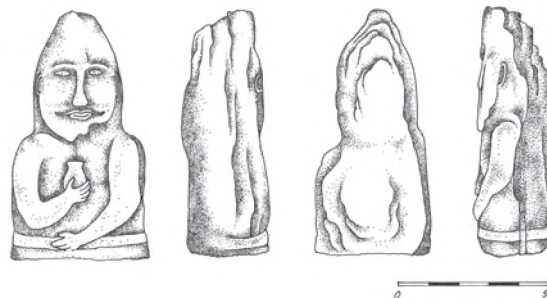
Сүмтийн буюу Гуулин хотын нурсан барилгын хэсэг

7. Хонгор овооны хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн тийш 10-аад км-т, Урд, хойд Хөөвөр нуурын баруун биед орших Хонгор овооны ар шил дээр багавтар чулуун байгууламжийн дунд нэгэн хүн чулуун хөшөө бий.

Хонгор овооны хүн чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

Хонгор овооны хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Дарьганга сум

8. Хөргийн хөндийн хүн чулуун хөшөөд

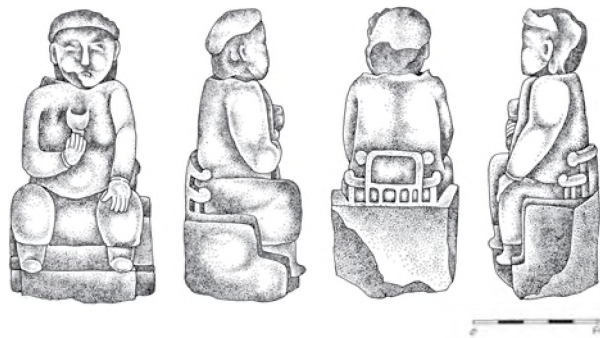
Сумын төвөөс зүүн хойш 50-иад км-т, Баянцагаан уулын ард орших Хөргийн хөндий хэмээх газар 5 хүн чулуун хөшөө бий. Энд байсан 2 хүн чулуун хөшөөг 2003 онд аймгийн музейд татан авч хадгалжээ.

Хөргийн хөндийн хүн чулуун хөшөөд (баруун урдаас)

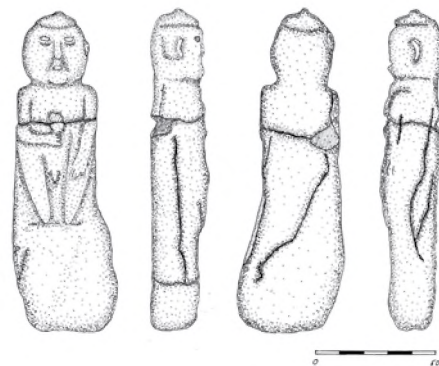
Хөргийн хөндийн 1-р хүн чулуун хөшөө

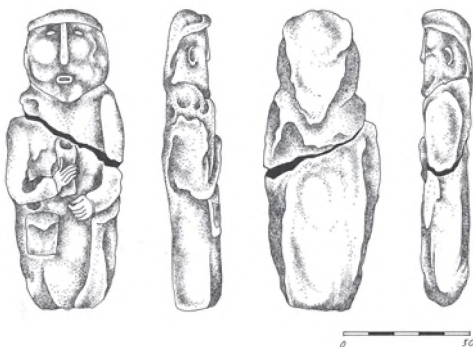
Хөргийн хөндийн 1-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Хөргийн хөндийн 2-р хүн чулуун хөшөө

Хөргийн хөндийн 2-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Хөргийн хөндийн 3-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Хөргийн хөндийн 3-р хүн чулуун хөшөө

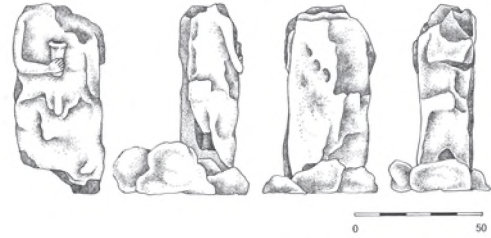
Дарьганга сум

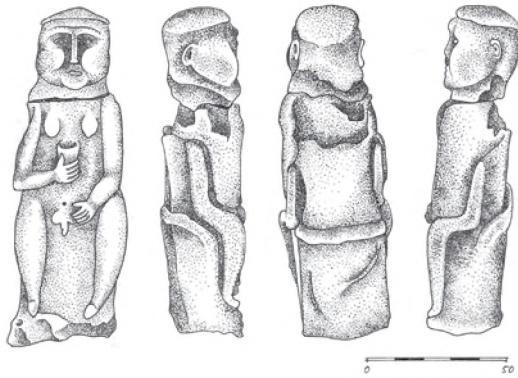
Хөргийн хөндийн 4-р хүн чулуун хөшөө

Хөргийн хөндийн 5-р хүн чулуун хөшөө

Хөргийн хөндийн 5-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Хөргийн хөндийн 4-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

10. Эрээн хошууны булш

Сумын төвөөс хойд зүгт 16 орчим км-т, Уулзварын голын хойд эрэг, Эрээн хошууны орчмоор янз бүрийн хэлбэр, хэмжээтэй цөөнгүй булш бий.

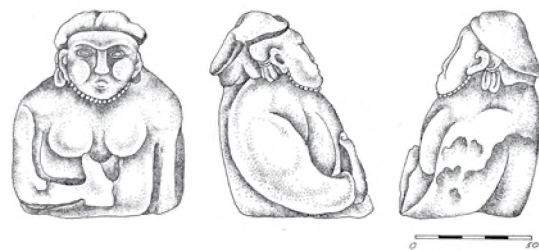
Эрээн хошууны булш (баруун хойноос)

9. Шувуутын хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс урд зүгт 50 орчим км-т, Байшинтын заставаас баруун тийш 6-7 орчим км, Шувуут уулын зүүн урд дор байх нэгэн чулуун овоолгын дунд цээжнээс доош булагдсан хүн чулуун хөшөө бий.

Шувуутын хүн чулуун хөшөө (урдаас)

Шувуутын хүн чулуун хөшөөний гар зураг

МӨНХХААН СУМ

Мөнххаан сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Мөнххаан уулын хошууны нутгаас салган Хэнтий аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1942 онд Сүхбаатар аймгийг байгуулахад харьяанд нь шилжүүлсэн байна. Тус сум 2011 оны байдлаар 7.4 мян.км² газар нутагтай, 4.2 мянган хүн амтай, 187.1 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Баясгалант суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 103 км зайтай.

1. Ачаат уулын булш, хадны зураг
2. Зайсан толгойн булш
3. Улаан Даравгайн хөшөө чулуу
4. Улаан шандны хөшөө чулуу
5. Устай Бургастайн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
6. Цагаан Номун хааны хийдийн туйр

Ачаат уулын дурсгал (баруунаас)

2. Зайсан толгойн булш

Сумын төвөөс баруун хойш 10 орчим км-т, Мөнххаан уулын ард байх багавтар толгойг Зайсан толгой гэнэ. Энэ уулын энгэрт 10-аад дөрвөлжин булш бий.

Зайсан толгой (урдаас)

3. Улаан Даравгайн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 30-аад км-т, Дэлгэр овооны баруун дор, Гэнэн худгийн зүүн урд талд хоёр хэсэг болон хугарсан боржин чулуун хөшөө бий.

Улаан Даравгайн хөшөө чулуу (баруун урдаас)

1. Ачаат уулын булш, хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн урагш 20-иод км-т, Баян уулын салбар Ачаат гэх хад асга ихтэй уулын энгэр бэлээр олон тооны булш, хадны зургийн дурсгал бий.

Ачаат уулын булш (баруун хойноос)

Ачаат уулын хадны зураг (урдаас)

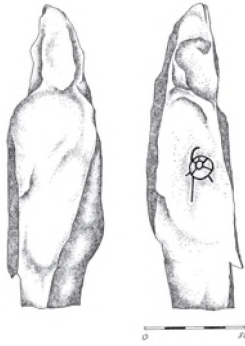
Зайсан толгойн дөрвөлжин булш (зүүнээс)

Улаан Даравгайн хөшөө чулуу (зүүнээс)

4. Улаан шандны хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун зүгт 5-6 км-т, Мөнххаан уулын урд хөндий, Улаан шанд гэх газар нэгэн боржин хөшөө чулуу бий. Хөшөөний гадаргуу дээр ил мэдэгдэх тамга, бичгийн зүйл харагдахгүй боловч ихэд баларсан зарим нэг дүрс муухан мэдэгддэг.

Улаан шандны хөшөө чулууны гар зураг

Улаан шандны хөшөө чулуу (зүүн урдаас)

5. Устай Бургастайн чулуун зэвсгийн дурсгалт

Сумын төвөөс зүүн урагш 10 км-т, Баян уулын ар хормойд Устай Бургастайн шинэ чулуун зэвсгийн суурин бий. Эндээс улаан хүрэн, хүрэн, хар ногоон, ногоон, шар, шар хүрэн зэрэг өнгийн хас чулуун зэвсгийн үлдэгдлүүд ихээр олддог.

Устай Бургастайн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар (зүүн хойноос)

Устай Бургастайн шинэ чулуун зэвсгийн үлдэгдэл

6. Цагаан Номун хааны хийдийн туйр

Сумын төвөөс урагш 10-аад км-т орших Их тахилтын аманд энэхүү хийдийн туйр оршино. Хожим хийдийн туйр дээгүүр байсан барилгын суурь чулуудыг ашиглан малын хашаа хороо барьжээ.

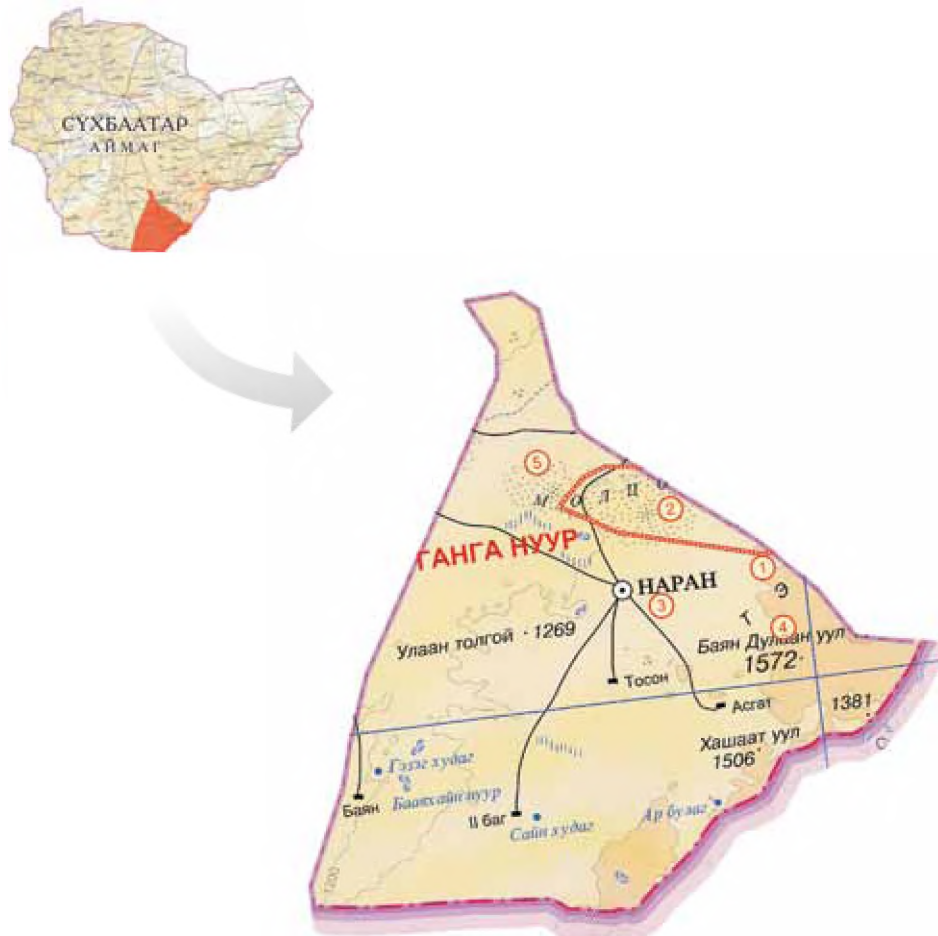
Цагаан Номун хааны хийдийн туйр (зүүн урдаас)

Цагаан Номун хааны хийдийн туйр дээр шинээр бүтээж залсан суврага (урдаас)

НАРАН СУМ

Наран сумыг АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1955 оны 5 дугаар сарын 26-ны өдрийн 46 дугаар зарлигаар Сүхбаатар аймгийн Онгон, Дарьганга сумдын нутгаас салган байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 3.5 мян.км² газар нутагтай, 1.5 мянган хүн амтай, 105.9 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хонгор суурин нь аймгийн төвөөс урагш 212 км зайтай.

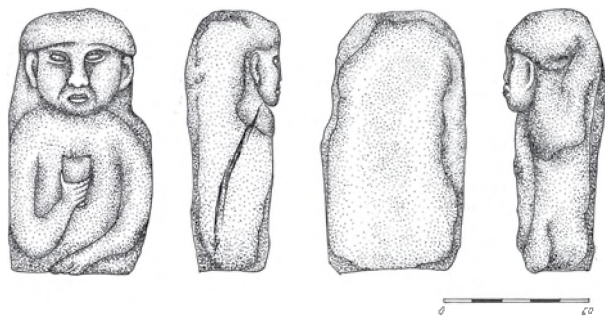

1. Мандалын буюу Сүмтийн баруун дэлийн хүн чулуун хөшөөд
2. Молцогийн хийдийн туйр
3. Наранбулагийн дөрвөлжин булш
4. Сөдөтийн цагаан чулууны бичээс
5. Хүнт ухаагийн хүн чулуун хөшөө

Наран сум

1. Мандалын буюу Сүмтийн баруун дэлийн хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 30 гаруй км-т, Мандал уулын урд бие, Сүмтийн баруун дэл хэмээх газар өргөрөгийн дагуу зэрэгцсэн хоорондоо 200-аад м зайтай хоёр хүн чулуун хөшөө бий.

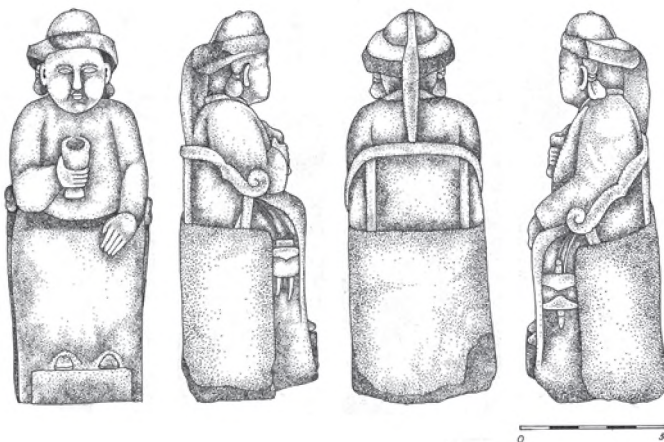
Мандалын буюу Сүмтийн баруун дэлийн 1-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Мандалын буюу Сүмтийн баруун дэлийн 1-р хүн чулуун хөшөө

Мандалын буюу Сүмтийн баруун дэлийн 2-р хүн чулуун хөшөө

Мандалын буюу Сүмтийн баруун дэлийн 2-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

2. Молцогийн хийдийн туйр

Сумын төвөөс зүүн тийш 20 гаруй км, Молцог элсний зүүн урд биед Молцогийн хийдийн туйр бий. Хийдийн туйр дээр олон тооны сүм дуган, барилга байшингийн үлдэгдэл байх ба элдэв шавар, шаазан, төмөр эдлэлийн хэсгүүд хөглөрөх ажээ.

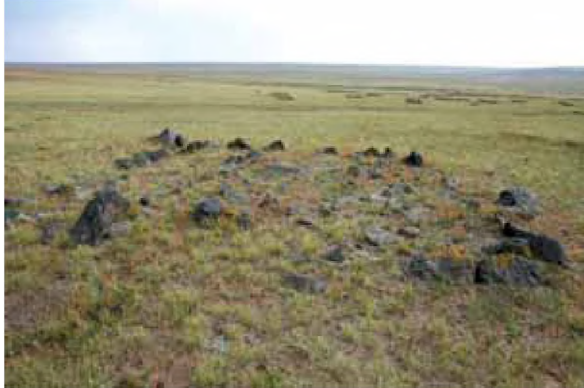
Молцогийн хийдийн туйр (урдаас)

Молцогийн хийдийн туйр (баруун урдаас)

3. Наранбулагийн дөрвөлжин булш

Сумын төвийн зүүн урд 1-2 км-т, Наранбулагийн эхээр том жижиг нийлсэн 40 гаруй дөрвөлжин булш бий.

Наранбулагийн дөрвөлжин булш (зүүн хойноос)

Наранбулагийн дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

4. Сөдөтийн цагаан чулууны бичээс

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 30-аад км, Сөдөт хэмээх газарт байх цагаан өнгийн чулуудын гадаргуу дээр 3 хэсэг хятад бичээс бий.

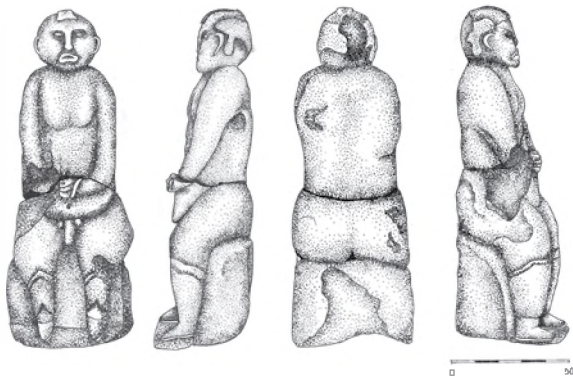
Сөдөтийн цагаан чулууны хятад бичээс

Сөдөтийн цагаан чулуу (баруун урдаас)

5. Хүнт ухаагийн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс ялимгүй зүүн хойд зүгт 25 орчим км-т, Цагаан нуурын зүүн хойд талын Хүнт хэмээх намхан ухаагийн тэгш дэвсэг дээр 2 хүн чулуун хөшөө бий.

Хүнт ухаагийн 1-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Хүнт ухаагийн 1-р хүн чулуун хөшөө (урдаас, зүүнээс)

ОНГОН СУМ

Онгон сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Дарьганга уулын хошууны нутгаас салган Дорнод аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1942 онд Сүхбаатар аймгийг байгуулахад харьяанд нь шилжүүлсэн байна. Тус сум 2011 оны байдлаар 6.5 мян.км² газар нутагтай, 3.9 мянган хүн амтай, 184.7 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хавирга суурин нь аймгийн төвөөс урагш 160 км зайтай.

1. Бударын чулууны хадны зураг
2. Тавантолгойн булш
3. Тавантолгойн хүн чулуун хөшөөд
4. Хөрөгтийн хүн чулуун хөшөөд
5. Шардатын өврийн дөрвөлжин булш
6. Шардатын хүн чулуун хөшөөд
7. Шивээтийн хүн чулуун хөшөөд

1. Бударын чулууны хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урагш 60 гаруй км, Бударын заставаас зүүн хойш 5 орчим км-т байх өндөр ургаа хадны урд талын толигор гадаргуу дээр олон амьтны дүрс бүхий хадны зураг бий.

Бударын чулууны хадны зураг (урдаас)

Бударын чулууны хадны зургаас (урдаас)

Бударын чулууны хадны зургаас (урдаас)

2. Тавантолгойн булш

Сумын төвөөс баруун урагш 30 гаруй км-т, Тавантолгой хэмээх ухаа толгодын орчимд түүхийн олон үед холбогдох булш нилээд бий.

Тавантолгойн булш (зүүн урдаас)

Тавантолгойн булш (баруун урдаас)

Тавантолгойн булш
(зүүнээс)

3. Тавантолгойн хүн чулуун хөшөөд

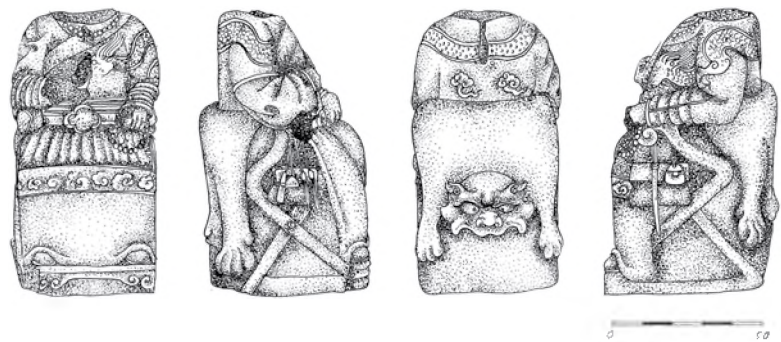
Сумын төвөөс баруун урагш 30 гаруй км-т Тавантолгой хэмээх намхавтар ухаа толгодын дунд цагаан, хөх өнгийн гантиг чулуугаар урласан 3 хүн чулуун хөшөө бий.

Тавантолгойн хүн чулуун хөшөөд (баруун урдаас)

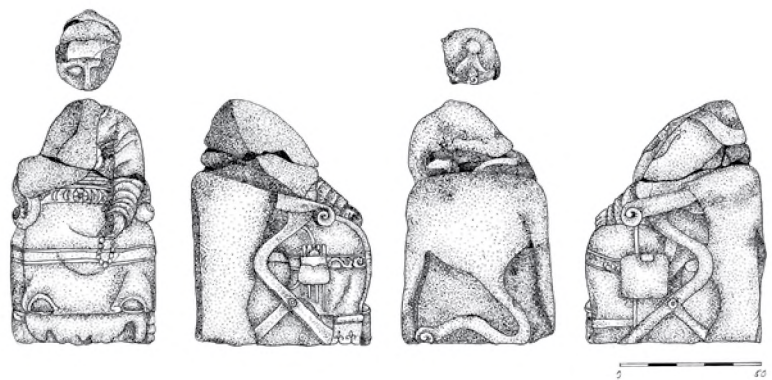
Тавантолгойн 1-р хүн чулуун хөшөө

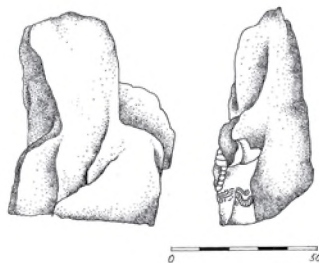
Тавантолгойн 1-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Тавантолгойн 2-р хүн чулуун хөшөө

Тавантолгойн 2-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Тавантолгойн 3-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

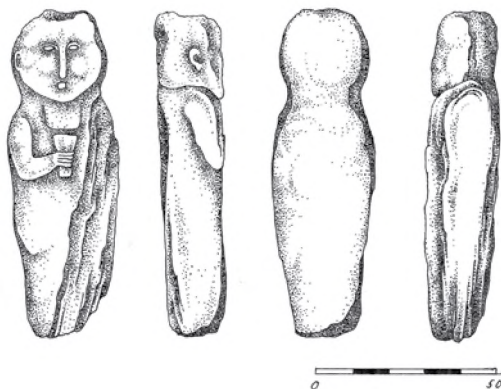
Тавантолгойн 3-р хүн чулуун хөшөө

4. Хөрөгтийн хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс урагш 30 гаруй км, Шогшуу хонхорын Хөрөгт гэх газар өөр хоорондоо нэлээд зайтай 2 хүн чулуун хөшөө, 1 хөшөө чулуу бий.

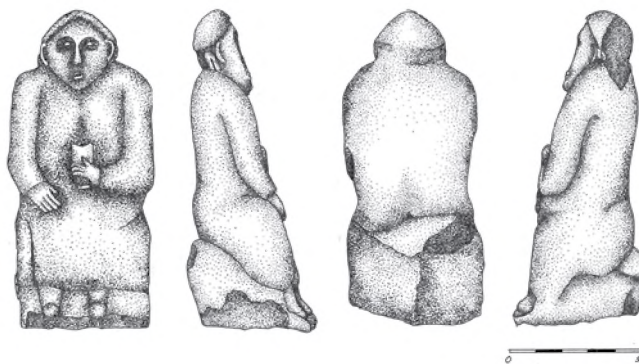
Хөрөгтийн 2-р хүн чулуун хөшөө (урдаас)

Хөрөгтийн 2-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Хөрөгтийн 1-р хүн чулуун хөшөө (баруун урдаас)

Хөрөгтийн 1-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Хөрөгтийн хөшөө чулуу (урдаас)

Хөрөгтийн хөшөө чулууны гар зураг

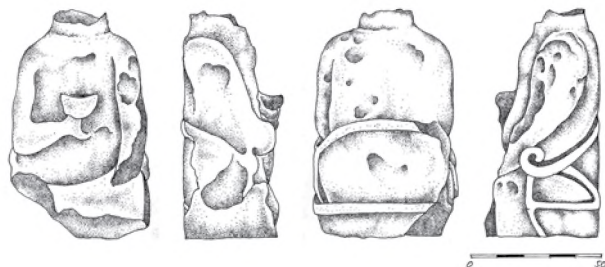
Шардатын өврийн дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

Шардатын өврийн дөрвөлжин булш (баруунаас)

6. Шардатын хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс урагш 30 гаруй км, Шардатын зүүн бэлд цагаан саарал боржин, хар хөх хүрмэн, цагаан саарал гантиг чулуугаар урласан 3 хүн чулуун хөшөө бий.

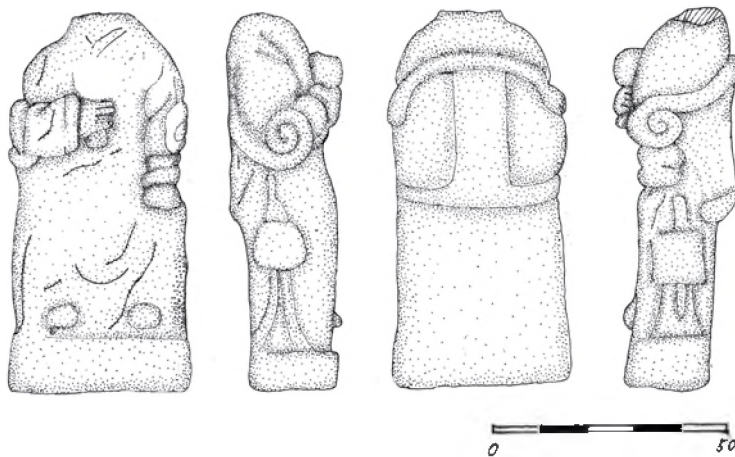
Шардатын 1-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

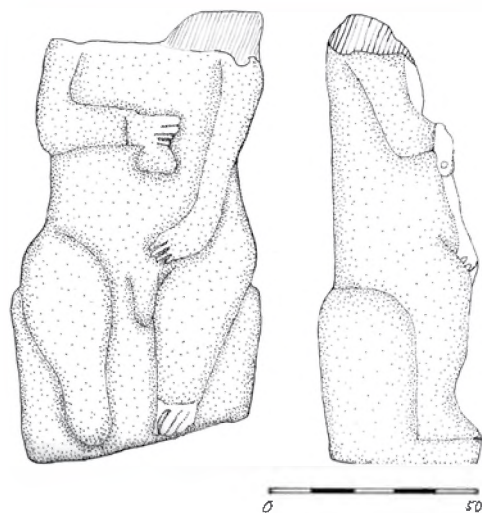
Шардатын 1-р хүн чулуун хөшөө (баруун урдаас)

Шардатын 2-р хүн чулуун хөшөө (урдаас)

Шардатын 2-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Шардатын 3-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

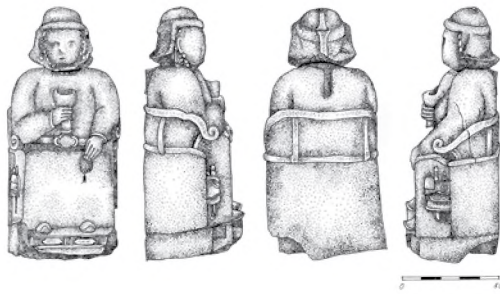
Шардатын 3-р хүн чулуун хөшөө (урдаас)

7. Шивээтийн хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс баруун урагш 30-аад км, Шивээтийн гурван овоо хэмээх багавтар ухаа дээр баруун урдаас зүүн хойш чиглэн цуварсан 3 хүн чулуун хөшөө бий.

Шивээтийн хүн чулуун хөшөөд (баруун урдаас)

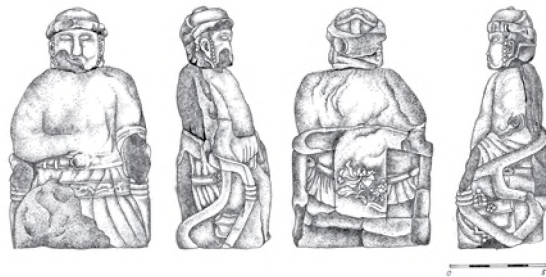
Шивээтийн 1-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Шивээтийн 1-р хүн чулуун хөшөө

Шивээтийн 2-р хүн чулуун хөшөө

Шивээтийн 2-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Шивээтийн 3-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Шивээтийн 3-р хүн чулуун хөшөө

СҮХБААТАР СУМ

Сүхбаатар сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Мөнххаан уулын хошууны нутгаас салган Дорнод аймгийн харьяанд Жавхланта Шарга сум нэртэйгээр байгуулжээ. 1942 онд Сүхбаатар аймгийг байгуулахад харьяанд нь шилжүүлж 1943 оноос Сүхбаатар сум гэж нэрлэх болжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 12.8 мян.км² газар нутагтай, 3.1 мянган хүн амтай, 159.8 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хайлааст суурин нь аймгийн төвөөс зүүн тийш 50 км зайтай.

1. Аймгийн музей дэх хүн чулуун хөшөөд
2. Дархан хан уулын өврийн булш
3. Дашгүдэдлин хийдийн туйр
4. Дугнагарын хүн чулуун хөшөөд
5. Дэрсэн хашаатын хийдийн туйр
6. Хундар уулын булш

1. Аймгийн музей дэх хүн чулуун хөшөө

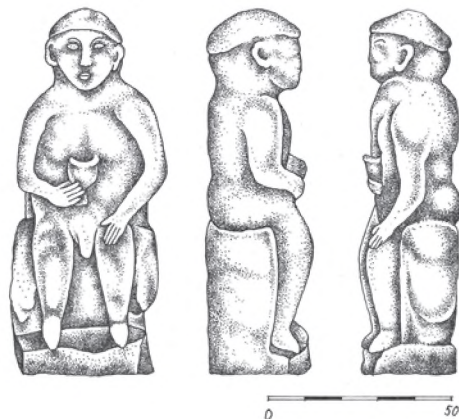
Өнөөгийн Сүхбаатар аймгийн музейд хүрмэн чулуугаар урласан 2 хүн чулуун хөшөө хадгалагдаж байна. Эдгээр хөшөөдийг 2003 онд Дарьганга сумын Хөргийн хөндийгөөс зөөн авчирчээ.

Аймгийн музей дэх хүн чулуун хөшөө

Аймгийн музей дэх хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Аймгийн музей дэх хүн чулуун хөшөөний гар зураг

2. Дархан хан уулын өврийн булш

Сумын төвөөс зүүн зүгт 7-8 км, Дэлгэр Ус нуурын хойд биед орших уулыг Дархан хан уул гэдэг. Энэ уулын зүүн урд, урд, баруун урд энгэр бэлээр нийтдээ 20 гаруй дөрвөлжин булш байна

Дархан хан уулын өврийн дөрвөлжин булш (зүүнээс)

Дархан хан уулын өврийн дөрвөлжин булш (зүүнээс)

Дархан хан уул (баруунаас)

Сүхбаатар сум

3. Дашгүндэдлин хийдийн туйр

Сумын төвөөс хойд зүгт 1 орчим км, Залаагийн аманд /зарим хүмүүс Хайлаастын ам гэдэг/ Дашгүндэдлин хийдийн туйр үлдэгдэл бий.

Дашгүндэдлин хийдийн туйр (баруун урдаас)

Дашгүндэдлин хийдийн туйр (урдаас)

4. Дugnaгарын хүн чулуун хөшөөд

Сүхбаатар сумын төвөөс зүүн урд зүгт 50-иад км-т, Сүхбаатар, Эрдэнэцагаан сумдын зааг Дugnaгарын давааны орчим замын баруунтаа хоорондоо 5 орчим м-ийн зайтай зэрэгцсэн 3 хүн чулуун хөшөө бий.

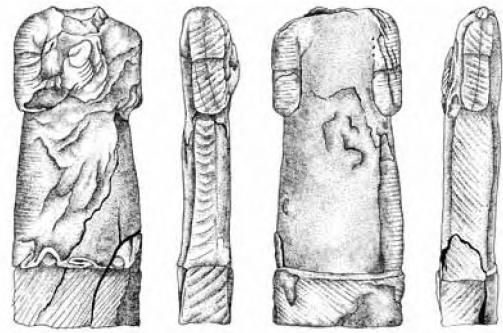
Дugnaгарын хүн чулуун хөшөөд (урдаас)

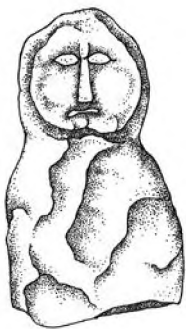
Дugnaгарын 1-р хүн чулуун хөшөө

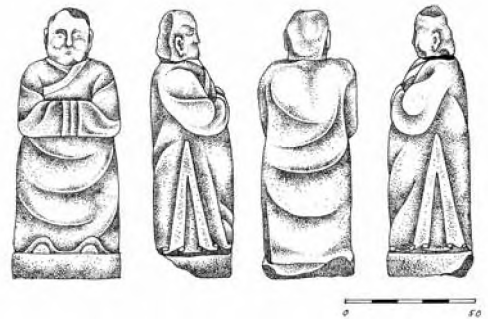
Дugnaгарын 2-р хүн чулуун хөшөө

Дugnaгарын 1-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Дugnaгарын 3-р хүн чулуун хөшөө, түүний гар зураг

Дugnaгарын 2-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

5. Дэрсэн хашаатын хийдийн туйр

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 70-аад км-т, Яргайт уулын зүүн урд хормой, Шинэ булгийн дэргэд байх хуучны хэдэн барилгын үлдэгдлийг нутгийнхан Дэрсэн хашаатын хийдийн туйр гэдэг.

Дэрсэн хашаатын хийдийн туйр (урдаас)

Дэрсэн хашаатын хийдийн туйр (баруун урдаас)

6. Хундар уулын булш

Сумын төвөөс хойд зүгт 80 гаруй км-т, Оорцгийн толгодын Хундар уулын өвөр энгэрээр хэлбэр, хэмжээний хувьд харилцан адилгүй 20-иод булш бий.

Хундар уул, түүний өврийн суврага (урдаас)

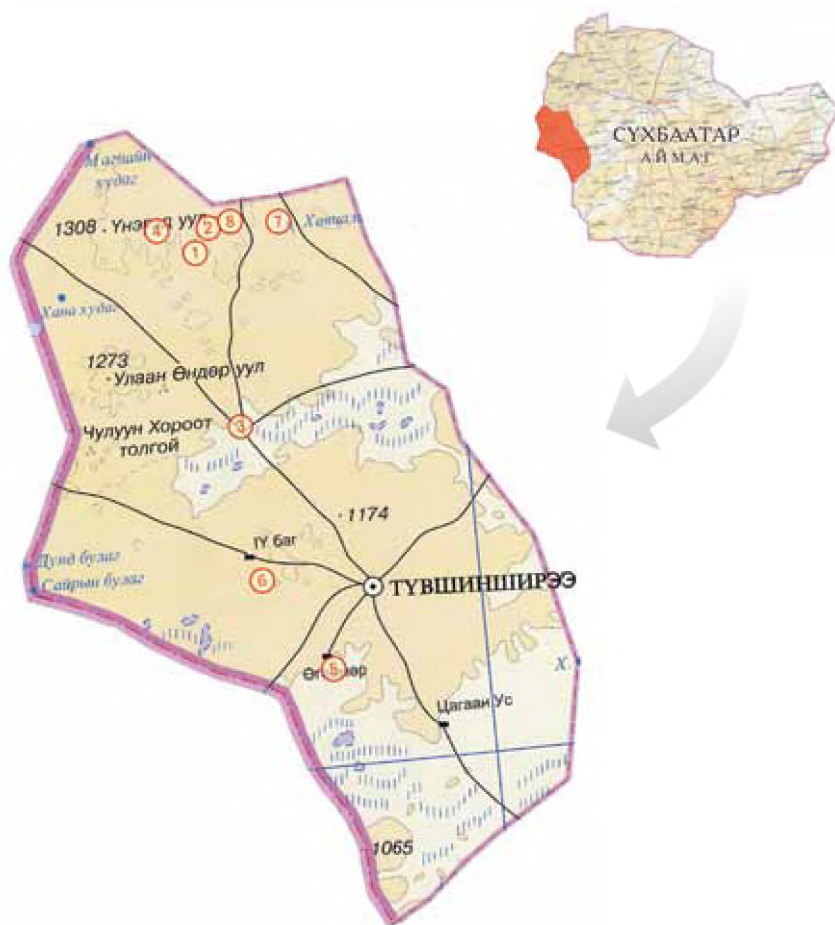
Хундар уулын булш (зүүнээс)

Хундар уулын булш (зүүнээс)

ТҮВШИНШИРЭЭ СУМ

Түвшинширээ сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Дарьганга уулын хошууны нутгаас салган Хэнтий аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1942 онд Сүхбаатар аймгийг байгуулахад харьяанд нь шилжүүлсэн байна. Тус сум 2011 оны байдлаар 4.4 мян.км² газар нутагтай, 3.1 мянган хүн амтай, 171.6 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Сэргэлэн суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 136 км зайтай.

1. Бичигт хадны монгол бичээс
2. Довжоо хэмээх дурсгал
3. Донилон хийдийн туйр
4. Дэлгэрхаан уулын булш, хиргисүүр
5. Зараагийн булш
6. Өлзийт толгойн булш
7. Хавцалын эхний хиргисүүр
8. Цагаан элэгийн хадны зураг

Бичигт хад (зүүн урдаас)

1. Бичигт хадны монгол бичээс

Сумын төвөөс хойд зүгт 60-аад км, Дэлгэрхаан уулын Бичигт хад хэмээх ургаа хадны өвөрт хар бэхээр бичсэн монгол бичгийн дурсгал бий.

Бичигт хадны монгол бичээс

2. Довжоо хэмээх дурсгал

Сумын төвөөс хойд зүгт 60-аад км, Дэлгэрхаан уулын Их булгийн хөндийд Довжоо хэмээх хоорондоо 300-500-аад м-ийн зайтай орших 3 дурсгал бий.

Довжоо хэмээх дурсгал (зүүн урдаас)

Довжоо хэмээх дурсгалын чулуун өрлөг

3. Донилон хийдийн туйр

Сумын төвөөс хойд зүгт 35 орчим км-т, хуучны Өлзийт сумын төв байсан газар Донилон хэмээх хийдийн туйр бий.

Донилон хийдийн туйр, сэргээсэн дуган (баруун урдаас)

Донилон хийдийн туйр (урдаас)

4. Зараагийн булш

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 13-15 орчим км-т, Зараа гэх хад асгатай намхавтар олон уул бий. Эдгээр уулын энгэр бэлээр том жижиг олон булш, хиргисүүр бий.

Зараагийн Сумангийн булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

Зараагийн Бунхантын дөрвөлжин булш (урдаас)

Зараагийн Сумангийн булш (урдаас)

5. Өлзийт толгойн булш

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 11 орчим км-т, орших эртний тахилгат Өлзийт толгойн оройгоор 3-4 дөрвөлжин булш бий.

Өлзийт толгойн овоо, суврага (баруун урдаас)

Өлзийт толгойн булш (баруунаас)

6. Хавцлын эхний хиргисүүр

Сумын төвөөс хойд зүгт 60-аад км, Дэлгэрхаан уулын Хавцлын эх гэх газар дугуй хүрээтэй нэгэн хиргисүүр бий. Хиргисүүрийн хүрээний гадуур ямар нэг тахилын дагуул байгууламж байхгүй ажээ.

Хавцлын эхний хиргисүүр (баруунаас)

7. Цагаан элэгийн хадны зураг

Сумын төвөөс хойд зүгт 60 гаруй км, Дэлгэрхаан уулын Их булгийн хөндийн зүүн биед орших Цагаан элэг хэмээх хойноос урагш дэллэсэн босоо хадны урд болон баруун талын гадаргуу дээр эртний хадны сийлмэл зураг бий.

Цагаан элэгийн зурагт хад (урдаас)

Цагаан элэгийн зурагт хадны зургаас

Цагаан элэгийн зурагт хадны зургаас

Цагаан элэгийн зурагт хадны зургаас

Цагаан элэгийн зурагт хадны зургаас

ТҮМЭНЦОГТ СУМ

Түмэнцогт сумыг СнЗ-ийн 1960 оны 1 дүгээр сарын 180 дугаар тогтоолоор Түмэнцогтын уулын үйлдвэрийн дэргэдэх хороо, Түмэнцогтын САА-г түшиглүүлэн байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 2.1 мян.км² газар нутагтай, 2.4 мянган хүн амтай, 58.2 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Баян-Овоо суурин нь аймгийн төвөөс хойш 140 км зайтай.

1. Бууралын амны булш
2. Бүүргийн шавартын булш
3. Лаансын хийдийн туйр

Бууралын амны булш (урдаас)

1. Бууралын амны булш

Сумын төвөөс баруун хойш 20-иод км-т, Хар Ямаат уулын Бууралын аманд 3 дугуй булш бий.

Бууралын амны булш (зүүн урдаас)

2. Бүүргийн шавартын булш

Сумын төвөөс хойд зүгт 30-аад км-т, Хэрлэн голын урд эрэг, Бүүргийн шаварт гэх газарт 10-аад дөрвөлжин булш бий.

Бүүргийн шавартын дөрвөлжин булш (зүүн хойноос)

Бүүргийн шавартын дөрвөлжин булш (зүүнээс)

3. Лаансын хийдийн туйр

Сумын төвөөс баруун урагш 15 орчим км, Номт овооны зүүн дор Хошмог нуурын баруун урд талд Лаансын хийдийн туйр бий.

Лаансын хийдийн туйр (зүүн урдаас)

Лаансын хийдийн туйр (зүүн урдаас)

УУЛБАЯН СУМ

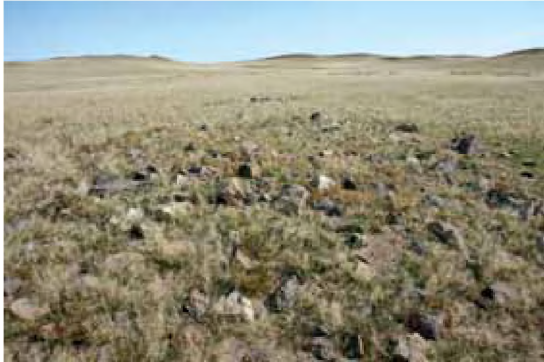
Уулбаян сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Мөнххаан уулын хошууны нутгаас салган Уулбаянмөнх нэртэйгээр Хэнтий аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1942 онд Сүхбаатар аймгийг байгуулахад харьяанд нь шилжүүлсэн байна. Тус сум 2011 оны байдлаар 4.9 мян.км² газар нутагтай, 2.9 мянган хүн амтай, 145.3 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Зүүнбулаг суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 80 км зайтай.

1. Зүүн булгийн булш
2. Даянчийн хийдийн туйр

1. Зүүн булгийн булш

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 3-4 км-т, Үзүүр харын зүүн хөндий, Тугал овооны баруун энгэр, Зүүн булгийн баруун биед 10-аад булш бий.

Зүүн булгийн булш (урдаас)

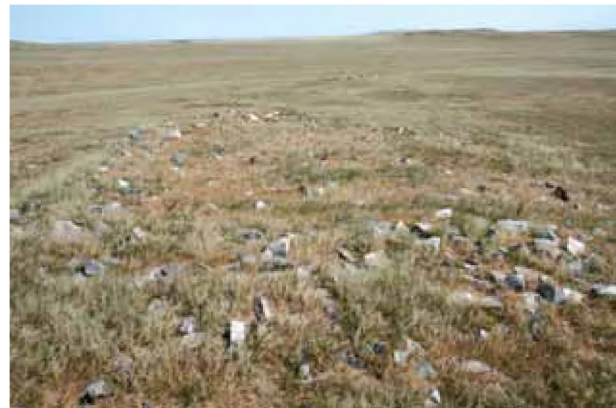
Зүүн булгийн булш (баруунаас)

2. Даянчийн хийдийн туйр

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 20-иод км-т, Даянчийн хийдийн туйр бий. Хийдийн туйр дээр олон тооны нурсан барилгын үлдэгдэл, элдэв сав суулга, мод төмрийн хагархай, хугархай хэсгүүд хөглөрөх ажээ.

Даянчийн хийдийн туйр (урдаас)

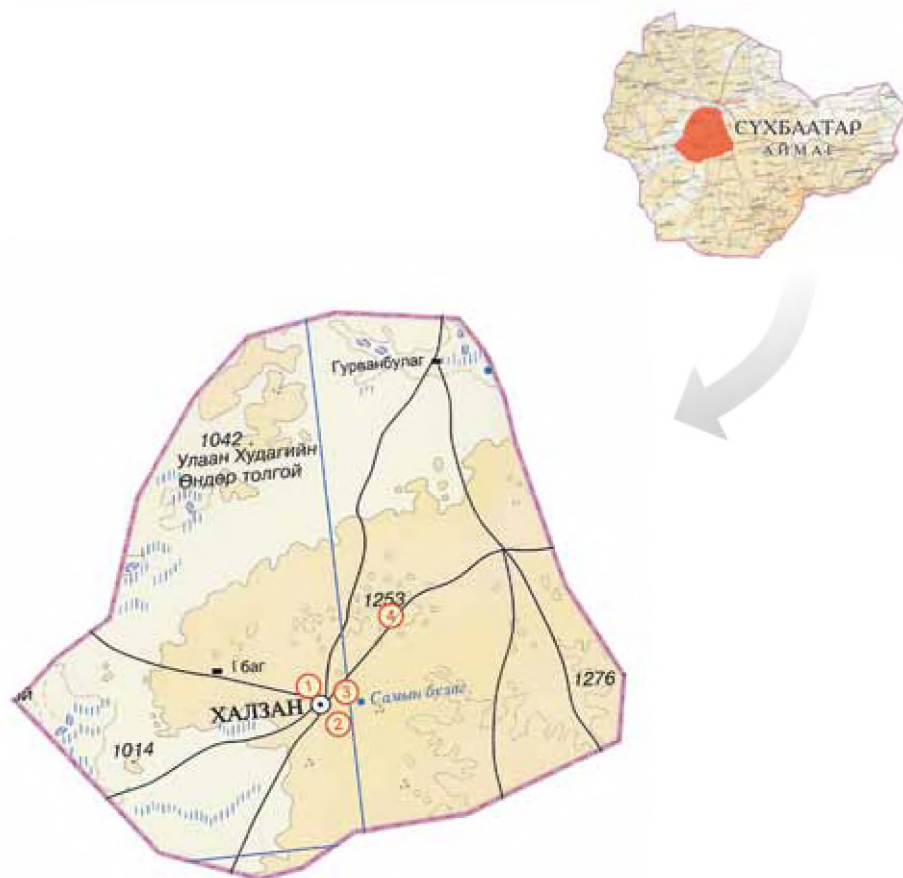
Даянчийн хийдийн нурсан барилгын үлдэгдэл (баруунаас)

Даянчийн хийдийн туйр (баруун урдаас)

ХАЛЗАН СУМ

Халзан сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Дарьганга уулын хошууны нутгаас салган Дорнод аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1942 онд Сүхбаатар аймгийг байгуулахад харьяанд нь шилжүүлсэн байна. Тус сум 2011 оны байдлаар 3.8 мян.км² газар нутагтай, 1.6 мянган хүн амтай, 88.8 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хатавч суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 65 км зайтай.

1. Сумын төвийн орчмын булш
2. Хавцгайн хавцлын булш
3. Хавцгайн хийдийн туйр
4. Цагаан эргийн хөшөө чулуу

Сумын төвийн орчмын булш (зүүн урдаас)

1. Сумын төвийн орчмын булш

Халзан сумын төвийн зүүн хойд талд гадаад хэлбэр, зохион байгуулалтаа алдаагүй ганц булш бий. Хожмын хүмүүс булшны чулуудыг хормойноос нь дээш шидлэн жижиг овоо мэт болгожээ.

Хатавчийн хавцлын булш (баруун урдаас)

2. Хатавчийн хавцлын булш

Сумын төвийн урдуур баруун урдаас зүүн тийш чиглэн тогтсон Хатавчийн гэх гүнзгий хавцлын урд эрэг дээр Жанжирын овооны орчимд таруу байдалтай 20-иод булш бий.

Хатавчийн хавцлын булш (урдаас)

3. Хатавчийн хийдийн туйр

Сумын төвийн зүүн талд Хатавчийн хавцлын хойд энгэрт хуучны хийдийн туйр үлдэгдэл байдгийг нутгийнхан Хатавчийн хийдийн туйр гэдэг.

Хатавчийн хийдийн туйр, суврага (зүүн урдаас)

4. Цагаан эргийн хөшөө чулуу

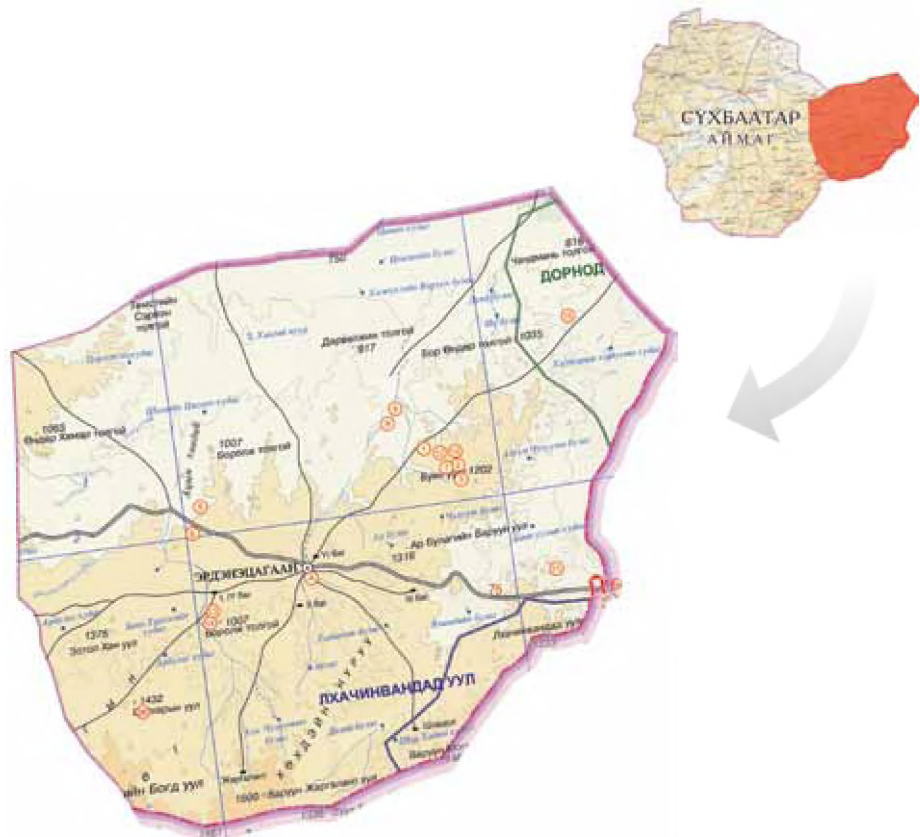
Сумын төвөөс зүүн хойш 10-аад км-т, Цагаан эрэг хэмээх газар нутгийнхны шүтдэг нэгэн хөшөө чулуу бий. Энэ хөшөөг хар хөх өнгийн хүрмэн чулууг засалгүй байгалийн тогтцоор нь босгосон ажээ.

Цагаан эргийн хөшөө чулуу (баруун урдаас)

ЭРДЭНЭЦАГААН СУМ

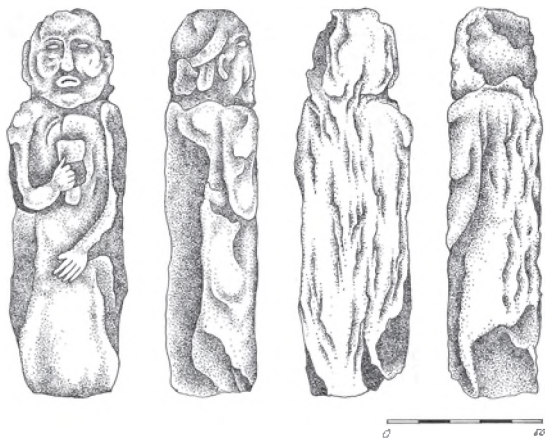
Эрдэнэцагаан сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Зотол хан уулын хошууны нутгаас салган Дорнод аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1942 онд Сүхбаатар аймгийг байгуулахад харьяанд нь шилжүүлсэн байна. Тус сум 2011 оны байдлаар 16.9 мян.км² газар нутагтай, 6.5 мянган хүн амтай, 198.0 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Чоногол суурин нь аймгийн төвөөс зүүн урагш 216 км зайтай.

1. Баянцагааны овооны хүн чулуун хөшөө
2. Буян Өндөрийн арын хүн чулуун хөшөөд
3. Буян Өндөрийн баруун хавцлын булш
4. Егүзэр хутагтын хүрээний туйр
5. Жаргалантын ширээний хадны зураг
6. Жаргалантын ширээний хүн чулуун хөшөө
7. Зүүн Нүхтийн хүн чулуун хөшөөд
8. Зэгэстэйн Улаан хошууны хүн чулуун хөшөө
9. Зэгэстэйн хүн чулуун хөшөө
10. Сэнжийн хөндийн эхний булш
11. Сэрхийн далангийн хүн чулуун хөшөөд
12. Хаалгатын хүн чулуун хөшөөд
13. Хонгорын голын хүн чулуун хөшөөд
14. Хонгорын овооны булш
15. Хэрээ уулын орчмын булш
16. Цайдамын хөшөө чулуу

1. Баянцагааны овооны хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн тийш 30 гаруй км-т, Зүүн Нүхтийн Баянцагааны овооны зүүн хойд энгэр, суварганы зүүн тушаа 5-6 км-т шаргал боржин чулуугаар үйлдсэн нэг хүн чулуун хөшөө бий.

Баянцагааны овооны хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Баянцагааны овооны хүн чулуун хөшөө (баруун урдаас)

2. Буян Өндөрийн арын хүн чулуун хөшөөд

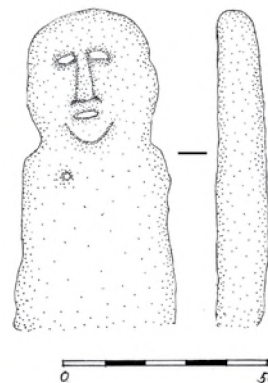
Сумын төвөөс зүүн зүгт 25 орчим км-т, Зүүн Нүхтийн Буян Өндөр гэх намхан уулын хойд дэнж дээр өргөрөгийн дагуу цуварсан 3 хүн чулуун хөшөө бий. Эдгээр хөшөөд эрт үед эвдэгдсэн дугуй дараастай чулуун байгууламжийн өмнө зоолттой байх ажээ.

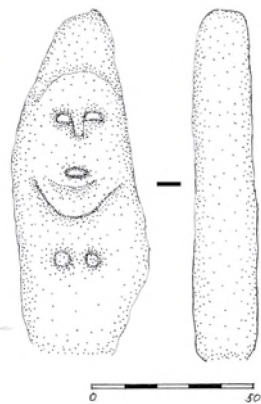
Буян Өндөрийн хүн чулуун хөшөөд (зүүн урдаас)

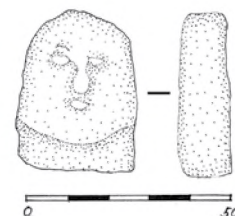
Буян Өндөрийн 1-р хүн чулуун хөшөө, түүний гар зураг

Буян Өндөрийн 2-р хүн чулуун хөшөө, түүний гар зураг

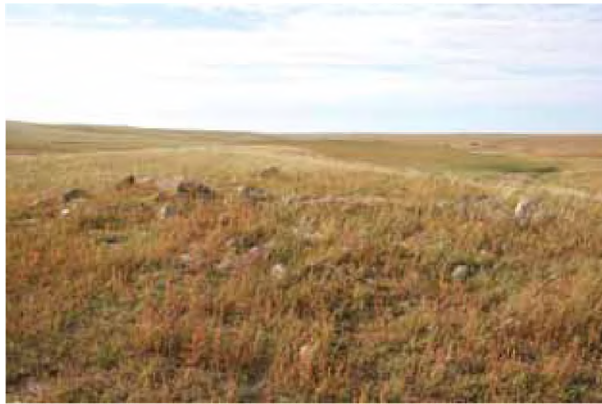

Буян Өндөрийн 3-р хүн чулуун хөшөө, түүний гар зураг

3. Буян Өндөрийн баруун хавцлын булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 20-иод км-т, Буян Өндөрийн баруун хавцлын Нүхтийн хашаат хэмээх газар замын хажууд дөрвөлжин бололтой 3 булш бий.

Буян Өндөрийн баруун хавцлын булш (баруун урдаас)

Буян Өндөрийн баруун хавцлын булш (баруун урдаас)

4. Егүзэр хутагтын хүрээний туйр

Өнөөгийн Эрдэнэцагаан сумын төвийн баруун урд захаар хуучны Егүзэр хутагтын хүрээнээс үлдсэн барилгын олон туйр үлдэгдэл бий. Нутгийн иргэд хожим уг газар шинэ дуган барьж байгуулан хурал номын үйл ажиллагааг нь сэргээжээ.

Егүзэр хутагтын хүрээний туйр дээр барьсан дуган (урдаас)

5. Жаргалантын ширээний хадны зураг

Сумын төвөөс хойд зүгт 30-аад км-т, Жаргалантын ширээ хэмээх урт эргийн дагуух хад чулууны гадаргуу дээр олон тооны хадны зураг бий.

Жаргалантын ширээ (баруунаас)

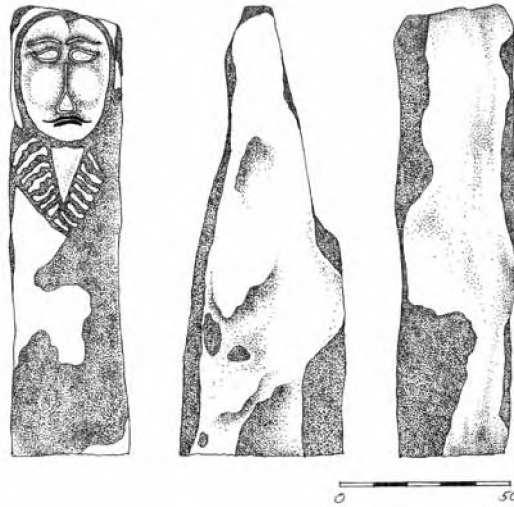

Жаргалантын ширээний хадны зургаас

Жаргалантын ширээний хадны зургаас

Эрдэнэцагаан сум

Жаргалантын ширээний хүн чулуун хөшөө, түүний гар зураг

6. Жаргалантын ширээний хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс хойд зүгт 30-аад км-т, Жаргалантын ширээ хэмээх урт эргийн өвөрт эрт үед тоногдож эвдэрсэн Түрэгийн үеийн тахилын онгоны дэргэд нэгэн хүн чулуун хөшөө бий.

7. Зүүн Нүхтийн хүн чулуун хөшөөд

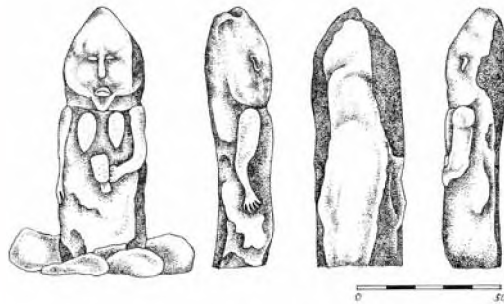
Сумын төвөөс зүүн тийш 25 орчим км-т, Зүүн Нүхтийн Буян Өндөр гэх намхан уулын баруун хойд дэнж дээр хоорондоо 7 орчим м зайтай хоёр хүн чулуун хөшөө бий.

Зүүн Нүхтийн хүн чулуун хөшөөд (зүүн урдаас)

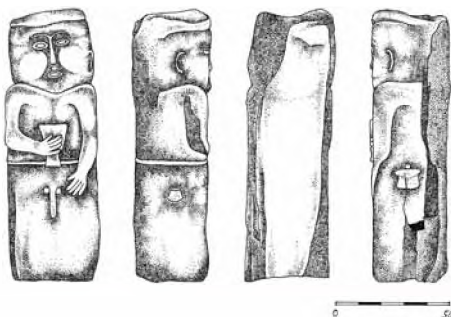
Зүүн Нүхтийн 1-р хүн чулуун хөшөө

Зүүн Нүхтийн 2-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

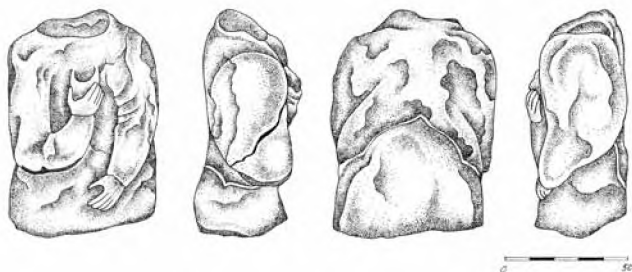
Зүүн Нүхтийн 2-р хүн чулуун хөшөө

Зүүн Нүхтийн 1-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

8. Зэгэстэйн Улаан хошууны хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 40-өөд км-т, Хэрээ уулын зүүн хөндий, Зэгэстэйн Улаан хошуу хэмээх газар цагаан саарал өнгийн боржин чулуугаар урласан нэгэн хүн чулуун хөшөө бий.

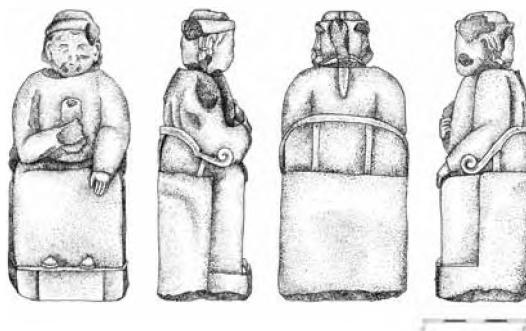
Зэгэстэйн Улаан хошууны хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Зэгэстэйн Улаан хошууны хүн чулуун хөшөө (урдаас)

9. Зэгэстэйн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 40-өөд км-т, Хэрээ уулын зүүн хөндий, Зэгэстэй хэмээх газар нэгэн хүн чулуун хөшөө бий.

Зэгэстэйн хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Зэгэстэйн хүн чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

10. Сэнжийн хөндийн эхний булш

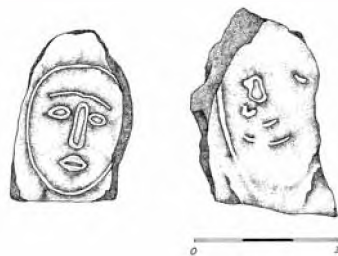
Сумын төвөөс зүүн тийш 30 гаруй км-т, Сэнжийн хөндийн эх, Рашаантын зүүн үзүүр хэмээх газар зүүн хойноос баруун урагш чиглэн цуварсан 9 булш бий.

Сэнжийн хөндийн эхний булшнууд (баруун урдаас)

Сэнжийн хөндийн эхний булш (зүүн урдаас)

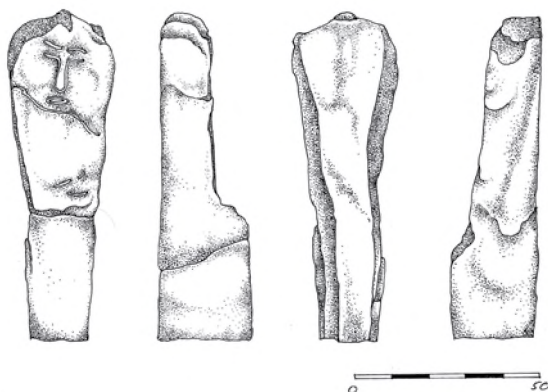
Сэнжийн хөндийн эхний булшны захад суулгасан хөшөөдийн гар зураг

11. Сэрхийн далангийн хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс зүүн урагш 80 гаруй км, хилийн 5-р заставаас баруун тийш 5-6 км, Сэрхийн Далан гэх шовгор уулын урд хөндийд хоорондоо 40-өөд м-ийн зайтай 2 хүн чулуун хөшөө бий.

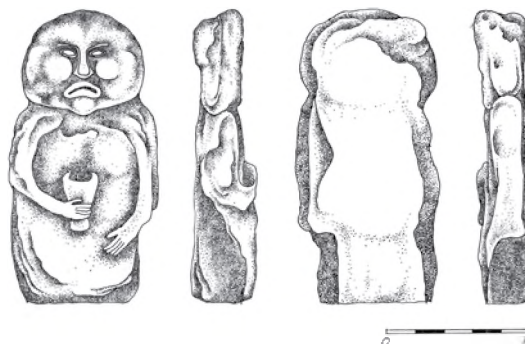
Сэрхийн далангийн 1-р хүн чулуун хөшөө

Сэрхийн далангийн 1-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Сэрхийн далангийн 2-р хүн чулуун хөшөө

Сэрхийн далангийн 2-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

12. Хаалгатын хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс зүүн зүгт 30-аад км-т, Сэнж Мандалын хөндийн Хаалгат хэмээх газар эрт үед эвдэгдсэн чулуун байгууламжуудын дунд 4 хүн чулуун хөшөө бий.

Хаалгатын хүн чулуун хөшөөд (зүүн урдаас)

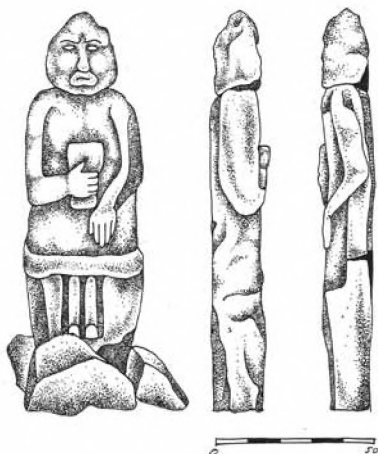

Хаалгатын хүн чулуун хөшөөд (урдаас)

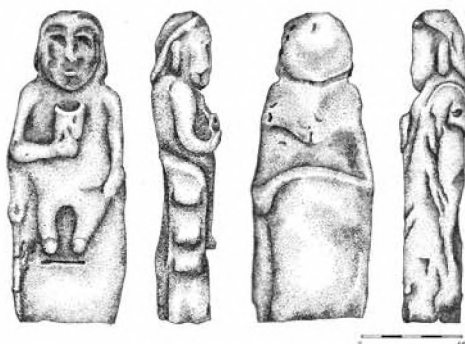

Хаалгатын хүн чулуун хөшөөд (баруун урдаас)

Эрдэнэцагаан сум

Хаалгатын 1-р хүн чулуун хөшөө, (урдаас, зүүнээс) түүний гар зураг

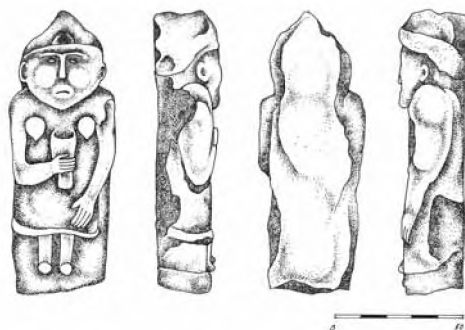

Хаалгатын 2-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Хаалгатын 2-р хүн чулуун хөшөө

Хаалгатын 3-р хүн чулуун хөшөө

Хаалгатын 3-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Хаалгатын 4-р хүн чулуун хөшөө

Хаалгатын 4-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

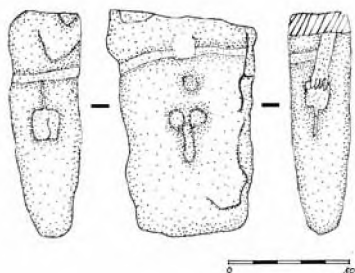
Хонгорын голын хүн чулуун хөшөөд (урдаас)

13. Хонгорын голын хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 20 орчим км-т, Хонгорын голын баруун эрэг, Хонгор овоо хэмээх багавтар толгойн зүүн урд бэлд 2 хүн чулуун хөшөө бий.

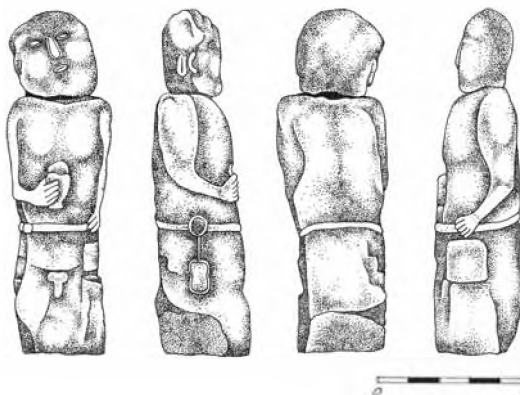
Хонгорын голын 2-р хүн чулуун хөшөө (урдаас)

Хонгорын голын 1-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Хонгорын голын 1-р хүн чулуун хөшөө

Хонгорын голын 2-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

14. Хонгорын овооны булш

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 25 орчим км, Хонгорын голын зүүн эрэг, Хонгор хэмээх багавтар толгойн баруун бэлээр дөрвөлжин дугуй хэлбэрийн 10-аад булш бий.

Хонгорын овооны булш (баруунаас)

Хонгорын овооны булш (зүүнээс)

Хонгорын овооны булш (урдаас)

15. Хэрээ уулын орчмын булш

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 40 орчим км-т, Хэрээ уулын зүүн хойд хөндий, сумаас Дорнод аймгийн Матад сумруу явдаг замын дэргэд хэлбэр хэмжээний хувьд адилгүй олон тооны булш бий.

Хэрээ уулын орчмын булш (зүүнээс)

Хэрээ уулын орчмын булш (зүүн урдаас)

16. Цайдамын хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 40 гаруй км-т, Цайдам хэмээх газар гадаргуу дээрээ ямар нэг дүрслэлгүй хөшөө чулуу бий.

Цайдамын хөшөө чулуу (урдаас)

Цайдамын хөшөө чулуу (зүүнээс)

Сүхбаатар аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт

Асгат сум

Алаг Морьтын хүн чулуун хөшөө
Авдарын голын хийдийн туйр
Авдарын голын хөндийн булш
Бөөрийн хийдийн туйр
Хар Овооны хөндийн булш, тахилын онгон
Цагаан суврагын дурсгал
Шаргын уулын булш

Баяндэлгэр сум

Бага айргийн булш
Бадарчийн хөшөө чулуу
Байшинтын хийдийн туйр
Баруун цагаан чулуутын булш
Босгын булш
Босонгийн хадны хятад бичээс
Бударгана усны хийдийн туйр
Дэрсэн хийдийн туйр
Гашууны голын булш
Залаатын булш
Их бургасны хурлын туйр
Ламтын хүрээний туйр
Мухарын өвөлжөөний булш, бичээс
Нарангийн хийдийн туйр
Өгөөмөрийн хийдийн туйр
Өлзийт булгийн булш
Өндөр булштын дөрвөлжин булш
Өндөр хавцгайн булш
Сайн усны хөшөө чулуу
Хамжлагын хийдийн туйр
Хужиртын хадны зураг, бичээс
Хужиртын хавцлын булш
Цагаан худгийн сүмийн туйр
Ширээтийн хийдийн туйр
Эрээн хошууны булш
Эрдэнэ толгойн хурлын туйр

Дарьганга сум

Алтан овооны хүн чулуун хөшөөд
Ар булгийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
Бургасан дуганы туйр
Вааран хавцлын булш
Ганга нуурын булш
Гангын цагаан овооны булш
Гэхлийн ширээний хүн чулуун хөшөөд
Дуут нуурын чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
Ламтын хүн чулуун хөшөөд
Молцог элсний чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
Овоотын хийдийн туйр
Рашаантын хийдийн туйр
Сүмтийн буюу Гуулин хотын туйр
Хонгорын овооны хүн чулуун хөшөө
Хөргийн хөндийн хүн чулуун хөшөөд
Цагаан овоотын энгэрийн булш
Шувуутын хүн чулуун хөшөө
Эрээн хошууны булш

Мөнххаан сум

Ачаат уулын булш, хадны зураг
Боонгийн хийдийн туйр
Ганжуурын хийдийн туйр
Далай вангийн хүрээний туйр
Зайсан толгойн булш
Залаагийн булш
Замын хашаатын булш
Ламтын бурханы сүмийн туйр
Мөнххааны хүрээний туйр
Наран булгийн хийдийн туйр
Номтын булш
Нөөлөгтийн булш
Өндөр Майдарын хийдийн туйр
Сумын төв орчмын булш
Тогоотын голын Сүмийн довжоо хэмээх дурсгал
Тэрэлж уулын булш
Улаан Даравгайн хөшөө чулуу
Улаан шандны хөшөө чулуу
Устай Бургастайн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
Уяат уулын булш
Хавхагтын хийдийн туйр
Хавцлын адгийн дөрвөлжин бичээс
Хамжлагын хийдийн туйр
Ханан бор толгойн булш
Цагаан овооны хийдийн туйр
Цагаан Номун хааны хийдийн туйр
Цагаан чулуутын хурлын туйр
Цогтын хийдийн туйр
Цээл цагаан нуурын булш
Шар хадны булш
Эрдэнэ уулын хийдийн туйр

Наран сум

Будангийн хийдийн туйр
Ганзайн хадны зураг
Гүн худгийн хийдийн туйр
Мандалын буюу Сүмтийн баруун дэлийн хүн чулуун хөшөөд
Молцогийн хийдийн туйр
Наранбулагийн дөрвөлжин булш
Ноён хөндийн хүн чулуун хөшөө
Сайн худгийн хийдийн туйр
Сөдөтийн хурлын туйр
Сөдөтийн цагаан чулууны бичээс
Талын Модонгийн хийдийн туйр
Хонгор хужирын арын хүн чулуун хөшөөд
Хүнт ухаагийн хүн чулуун хөшөөд
Эхэн усны чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Онгон сум

Бударын чулууны хадны зураг
Баянбүрдийн хурлын туйр
Бүрдийн баруун эргийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
Дөрвөн худгийн сүмийн туйр

Дэрсэн худгийн хурлын туйр
Замын нуурын хадны бичээс
Их булгийн хийдийн туйр
Онгон элсний чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
Орлой уулын энгэрийн туйр
Өвгөн хурлын туйр
Сулин нуурын балгас
Тавантолгойн булш
Тавантолгойн хүн чулуун хөшөөд
Хөрөгтийн хүн чулуун хөшөөд
Цагаан худгийн хийдийн туйр
Цагаан худгийн хүн чулуун хөшөө
Шар бүрдний чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
Шардатын өврийн дөрвөлжин булш
Шардатын хүн чулуун хөшөөд
Шивээтийн хүн чулуун хөшөөд
Шогшуу хонхорын хүн чулуун хөшөөд
Юншөөбү хүрээний туйр

Сүхбаатар сум

Авдрантын хийдийн туйр
Аймгийн музей дэх хүн чулуун хөшөөд
Ар нуурын хийдийн туйр
Бумбатын хийдийн туйр
Дархан хан уулын өврийн булш
Дашгүндэдлин хийдийн туйр
Дугнагарын хүн чулуун хөшөөд
Дэрсэн хашаатын хийдийн туйр
Ламын хийдийн туйр
Пунгийн сүмийн туйр
Хавхайстын сүмийн туйр
Хундар уулын булш

Түвшинширээ сум

Адгийн голын булш
Бага Өлзийтийн булш
Бичигт хадны монгол бичээс
Булгийн эхний булш
Бурхантын булш
Довжоо хэмээх дурсгал
Донилон хийдийн туйр
Дэлгэрхаан уулын булш, хиргисүүр
Зараагийн булш
Зоригтын өвөлжөөний булш
Өлзийт толгойн булш
Улаан зуухын булш
Хавцлын адгийн бичээс
Хавцлын эхний хиргисүүр
Хадын усны хиргисүүр
Халх хошууны булш
Хүйтний хурлын туйр
Цагаан элэгийн хадны зураг
Энгэрийн бууцны булш

Түмэнцогт сум

Баруун гуутын хийдийн туйр
Бууралын амны булш

Бүүргийн шавартын булш
Зүүн гуутын хийдийн туйр
Лаансын хийдийн туйр
Төгс Цогтын хийдийн туйр

Уулбаян сум

Асрахуйн мандаан дэлгэрүүлэгч хийдийн туйр
Даянчийн хийдийн туйр
Дөрвөлжингийн хийдийн туйр
Зүүн булгийн булш

Халзан сум

Мандалын хүрээний туйр
Сумын төвийн орчмын булш
Хавцгайн хавцлын булш
Хавцгайн хийдийн туйр
Хатавчийн хийдийн туйр
Цагаан эргийн хөшөө чулуу

Эрдэнэцагаан сум

Ар жаргалантын Гүнжийн зам
Бага Дэлгэрийн хүн чулуун хөшөө
Баянцагааны овооны хүн чулуун хөшөө
Бичигтийн хавцлын булш
Буян Өндөрийн арын хүн чулуун хөшөөд
Буян Өндөрийн баруун хавцлын булш
Дамчааравжаагийн хийдийн туйр
Долір манхны чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
Егүзэр хутагтын хүрээний туйр
Жаргалантын ширээний хадны зураг
Жаргалантын ширээний хүн чулуун хөшөө
Зотол ханы агуй
Зотолын хийдийн туйр
Зүүн Нүхтийн голын хүн чулуун хөшөөд
Зүүн Нүхтийн хүн чулуун хөшөөд
Зэгэстэйн Улаан хошууны хүн чулуун хөшөө
Зэгэстэйн хүн чулуун хөшөө
Их айлын манхны чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
Мандал толгойн булш
Отгийн хүрээний туйр
Өндөр хамрын хийдийн туйр
Сэнжийн хөндийн эхний булш
Сэнж Мандалын хүн чулуун хөшөө
Сэрхийн далангийн хүн чулуун хөшөөд
Тагсан нуурын булш
Хаалгатын хүн чулуун хөшөөд
Хавхчин хурлын туйр
Халтарын балгас
Ханын голын хүн чулуун хөшөө
Ханын Хүйтэн булгийн хадны зураг
Хонгорын голын хүн чулуун хөшөөд
Хонгорын овооны булш
Хөндлөн хавцлын хадны зураг
Хөхтийн хурлын туйр
Чоно голын хийдийн туйр
Цайдамын хөшөө чулуу

Товчилсон үгийн тайлал

АДХ	Ардын Депутатуудын Хурал
АИХ	Ардын Их Хурал
АНУ	Америкийн Нэгдсэн Улс
БНМАУ	Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс
БНПАУ	Бүгд Найрамдах Польш Ард Улс
БНХАУ	Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс
БСШУЯ	Боловсрол, Соёл, Шинжлэх Ухааны Яам
ЗДТГ	Засаг Даргын Тамгын Газар
ЗСБНХУ	Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Холбоот Улс
ИКОМОС	/ICOMOS буюу International Council on Monuments and Sites/ Хөшөө дурсгал болон дурсгалт газрыг хамгаалах Олон Улсын Зөвлөл
МЗТСХЭ	Монгол Зөвлөлтийн Түүх Соёлын Хамтарсан Экспедици
МУБИС	Монгол Улсын Боловсролын Их Сургууль
МУИС	Монгол Улсын Их Сургууль
НҮБ	Нэгдсэн Үндэсний Байгууллага
ОХУ	Оросын Холбооны Улс
ӨМӨЗО	Өвөр Монголын Өөртөө Засах Орон
СнЗ	Сайд нарын Зөвлөл
СӨТ	Соёлын өвийн төв
СӨУНБМС	Соёлын өвийн улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн сан
УБХ	Улсын Бага Хурал
УИХ	Улсын Их Хурал
УНБМС	Улсын Нэгдсэн Бүртгэл-Мэдээллийн Сан
ШУА	Шинжлэх Ухааны Академи
ШУХ	Шинжлэх Ухааны Хүрээлэн
ЮНЕСКО	/UNESCO буюу United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization/ Нэгдсэн Үндэсний Байгууллагын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллага

Ашигласан ном бүтээлийн жагсаалт

1. Баяр.Д. Монголчуудын чулуун хөрөг. УБ., 2002
2. Гонгоржав.Г, Энхбат.Г. “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” толь бичгийн хэрэглэгдэхүүн бүрдүүлэх экспедицийн өдрийн тэмдэглэл. Соёлын өвийн төв. УНБМС. УБ., 1997
3. Даваацэрэн.Б. “Сүхбаатар аймгийн үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулсан ажлын тайлан” Соёлын өвийн төв. УНБМС. УБ., 2008
4. Дорж.Д. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. УБ., 2007
5. Лхагвасүрэн.Х. Монголын археологи. (Чингэс хааны үе) Тэргүүн дэвтэр. УБ., 2007
6. Майдар.Д. Монголын хот тосгоны гурван зураг. УБ., 1970
7. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал (Сэдэвчилсэн лавлах) УБ., 1999
8. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт. (редактор Д.Цэвээндорж, Н.Уртнасан) УБ., 2008
9. Монголын нэвтэрхий толь. (ерөнхий редактор Б.Чадраа) УБ., 2000
10. Наваан.Д. Дорнод Монголын хүрлийн үе. УБ., 1975
11. Наваан.Д. Эртний хүмүүсийн ул мөр. УБ., 1960
12. Намнандорж.О. Түүвэр зохиол. III боть. (эмхэтгэсэн Н.Дэнсмаа) УБ., 2005
13. Пэрлээ.Х. Эрдэм шинжилгээний өгүүлүүд. I-II боть. (эмхэтгэсэн У.Эрдэнэбат) УБ., 2001
14. Соёл урлаг шинэ нөхцөлд – I-ҮI. УБ., 1995, 2000, 2003, 2005, 2007, 2009
15. Сономдагва Ц. Монгол улсын засаг захиргааны зохион байгуулалтын өөрчлөлт шинэчлэлт 1691-1977. УБ., 1998
16. Сэр-Оджав.Н. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. УБ., 2003
17. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал хамгаалагчдад. (Редактор Ц.Цэндсүрэн) УБ., 2008
18. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр. УБ., 2009
19. Цэвээндорж.Д, Баяр.Д, Цэрэндагва.Я, Очирхуяг.Д. Монголын археологи. УБ., 2003
20. Цэвээндорж.Д. Монголын археологийн судалгаа /Эрдэм шинжилгээний илтгэл, өгүүлэл/ I-ҮI боть. УБ., 2003, 2003, 2004, 2004, 2009

